

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van meenten tot merken : een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise merken en de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568)

Kos, H.A.

Citation

Kos, H. A. (2009, June 24). *Van meenten tot merken : een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise merken en de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/14523>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/14523>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

1. De oorsprong en wording van de Gooise marken

In 1403 greep graaf Albrecht van Beieren (1389-1404) in. Zijn ‘ondersaten’ in Gooiland maakten al geruime tijd ruzie over het gebruik van de gemene gronden. De Gooise plattelanders hadden met toestemming van Albrechts voorgangers die gronden gemeenschappelijk gebruikt en benut en wilden dat blijven doen. De poorters van de stad Naarden kenden inmiddels andere bestemmingen aan diezelfde gronden toe en gingen periodiek over tot verdelingen en ontginningen.¹ Aldus was er een flink conflict ontstaan. Een conflict tussen twee partijen die weldra verenigd zouden worden in één organisatie: een Gooise marke.

Albrecht liet verklaren dat de ‘[...] gemeente ongedeelt sal bliven tot ewigen daghe [...]’ behoudens de al uitgevoerde ontginningen, die zowel draagvlak hadden gehad bij de boeren als de stedelingen. De Gooise hofsteden bleven onder het landrecht van Holland vallen en de burgemeesters van Naarden en de vijf buurmeesters van Gooiland stelden de belastingen vast. Kwamen zij er niet uit, dan zou de baljuw ingrijpen en een stemming houden. Dan zou de meerderheid van stemmen de doorslag geven en de baljuw moest zich daarnaar voegen tenzij het tegen de belangen en de heerlijkheid van de graaf of tegen rechten van personen inging.² Besluiten werden dus wel of niet bekrachtigd al naar gelang hun effect op andere rechten.

Hier kwamen de contouren van een functionerende marke tevoorschijn: er was een bestuur, het beheer en behoud van de gemene gronden werden geregeld en de rechtsverhoudingen tussen (lands)heer, stad en platteland werden vastgelegd. De graaf liet zich vertegenwoordigen door zijn baljuw, de boerenbevolking door de buurmeesters en de stad door de burgemeesters.

De contouren van die marke werden een jaar later concreet en expliciet gemaakt, toen de ‘gemene waerscip van Goylant’ tot afspraken kwam over het gebruik van de gemene gronden.³ Deze overeenkomst wordt de eerste schaarbrief genoemd.⁴ De term schaar staat voor één volledig aandeel in de meent of gemeenschappelijk weiland, zoveel land als nodig was voor het weiden van één koe. Later verwijst het naar het maximale aantal stuks vee dat een boer mocht laten grazen op de meent (‘inscharen’, het bijeenbrengen van dieren binnen een omheinde ruimte). Soms sloeg het op het aandeel dat een gerechtigde had in de marke of op de meent (dat was in Gooiland niet het geval).⁵ Die eerste schaarbrief werd vervolgens door Albrecht bevestigd.⁶ Met deze handelingen werd deze Gooise marke door de Hollandse grafelijkheid erkend, terwijl ook duidelijk was dat de graaf als landsheer het hoogste gezag over Gooiland uitoefende.

Hieraan is wel wat voorafgegaan. Op basis van de in de inleiding besproken thesen van Slicher van Bath, wordt het ontstaan van marken of agrarische belangenorganisaties op zijn vroegst rond het jaar 1200 geplaatst, als gevolg van een toenemende bevolkingsdruk en een vermindering van het areaal weide- en bosgronden door voortschrijdende ontginningen. Wat vergeten wordt, is op basis *waarvan* de marken ontstonden. Het is mijns inziens veel belangrijker om te bepalen waar de gebruiksrechten op gemene gronden vandaan kwamen en wie deze mochten uitoefenen, dan te vervallen in debatten

¹ Zie voor de veranderingen in de verhoudingen tussen stad en land Hoppenbrouwers, ‘Van waterland tot stedenland’, 146-48, 308 (literatuurverwijzingen); ‘Town and country in Holland’. Zie ook Van Bavel en Van Zanden, ‘The jump-start’, 505-506, inzake de groei van niet-agrarische activiteiten op het platteland.

² MRVG, 301-302: ‘[...] soe waer die meerre meniche gaet, dair sal onse baillu een volger of wesen, zonder wederseggen, behoudeliken ons, onse heerlicheit ende een ygeliken siins recht’.

³ Ibidem, 302-303.

⁴ Na 1404 wordt ook bericht over reglementen die schaarbrieven worden genoemd. Bijvoorbeeld in 1419: ‘[...] na inhoudt der schaarbrieven ende overdrachten, die de stede voiscr. mitten gemene lande van Goylant hebben ende hiernaemaels hebben zullen’, Ibidem, 305. In een stuk waarin gesproken wordt over een geschil tussen Naarden en Hilversum (1494) staat ‘[...] alsolanghe, als den scaerbrief duert’, Ibidem, 342 en de vierde schaarbrief (1568) kent de volgende aanhef: ‘Nieuwe gemeen lants wilkeur ofte schaarbrieff’, ADH SAGV nr.4; MRVG, 385. Het is ook niet vreemd dat deze reglementen schaarbrieven werden genoemd. Het laten grazen van vee was voor veel boeren zeer belangrijk en de meeste regels hadden ook daarmee te maken. Vgl. Sebus, *De Erfgooiers*, 66-67.

⁵ Hoppenbrouwers, ‘The use and management of commons in the Netherlands’, 106.

⁶ MRVG, 304-305.

over de vraag of een organisatie of lichaam een marke of een meent is en op welk tijdstip die werd gevormd.⁷ De Gooise marke kende namelijk nog meer doorslaggevende ontstaansredenen: een verandering van het bewind over het domein (1280) en de bestendiging van (gewoonte)rechten op de grond.⁸

De dertiende eeuw kan gekenmerkt worden als een overgangperiode. Niet alleen in politieke, maar ook in sociaal-economische en maatschappelijke zin. Relicten van het domaniale stelsel vonden hun weg naar nieuwe vormen van landuitgifte of exploitatie van de grond.⁹ Rechtsvormen als pacht en erfelijke pacht werden geïntroduceerd. Ook in het dertiende eeuwse graafschap Holland waren nieuwe gezags- en rechtsverhoudingen ontstaan, evenals veranderingen in de status van vele onvrijen. Die werden voornamelijk veroorzaakt door de afspraken rond de grootschalige cope-ontginningen.¹⁰ Zeker is dat het Nardinclant daarvan geen grote invloed heeft ondervonden. Het gebied was daar niet geschikt voor en juridisch gezien konden *locatores* er geen greep op krijgen. De Nardinclantse of Gooise boeren waren tot 1280 feitelijk nog horig: onvrij en in gradaties gebonden aan de grond en de grondheer, in dit geval het stift Elten. Die horigheid berustte dus zowel op een grondheerlijke als een persoonlijke band. Enerzijds was er namelijk de grond waarop men geboren was, maar die niet van de horige was, en ter beschikking werd gesteld door de grondheer waarvoor hij belastingen in natura verlangde, en anderzijds werd men opgenomen in een rechtskring, de *familia*, waaraan rechten en plichten verbonden waren. Een daarvan was de betaling van een hoofdtijns, een erkenning van de horigheid aan de grondheer.

Toen Floris V in 1280 het Nardinclant in erfelijke pacht overnam van het stift Elten, kregen hij en later zijn opvolgers te maken met een nog volop functionerend domein oude stijl waarbij de heren van Amstel vermoedelijk optraden als meiers van Nardinclant. De Hollandse graven dachten een afgerond territorium inclusief alle gezagsrechten te hebben binnengehaald, waarover zij als landsheren konden regeren.¹¹ Door hun groeiende soevereiniteit kwamen de gebruiksrechten van de Gooise boeren op de gemene gronden onder druk te staan, waardoor die boeren zich eind dertiende of begin veertiende eeuw genoodzaakt zagen zich verder te organiseren en wel in een marke. Drie zaken dienen te worden onderscheiden: de markeorganisaties op zichzelf, de oorsprong en de ontwikkeling van de gebruiksrechten op de gemene gronden en in de bossen, en de precieze afbakening daarvan. Het zal blijken dat de marken inderdaad in de Hollandse periode (vanaf 1280) vastere vorm kregen, maar ook dat de gebruiksrechten van de Gooise boeren voortsporen uit de Eltense periode (968-1280), als element van het door het stift gehanteerde exploitatieregime van zijn grootgrondbezit.

Ik hanteer dus de premisse dat de Gooise marken in essentie al veel langer bestonden en wel binnen de kaders van een Eltens domein. De collectieve gebruiksrechten op de gemene gronden en in de bossen van alle boeren waren daarin beschermd en geregeld.¹² Zoals zal blijken werden die gemene gronden en bossen met de hele Eltense hof aan de graaf van Holland in erfpacht gegeven, maar kon de laatste ook via een beroep op het zogenaamde wildernisregaal greep krijgen op inculte gronden.¹³ Dit vergt enige toelichting.

Een belangrijk fundament onder de uitoefening van overheidsgezag door territoriale vorsten in de latere Middeleeuwen was het gebruik van *regalia*; van oorsprong koninklijke rechten die in de loop van de tijd in handen waren gekomen van regionale koninklijke ambtsdragers, zoals graven, of zelfs van lokale machthebbers zonder enig be-

⁷ Zie het verdienstelijke artikel van Kemperink, 'De mannen van Weede en Emmeklaar', over de Hooglandse maalschap. Hij had het over markeverhoudingen en markevorming voor 1200 en zag bevolkingsdruk als voornaamste reden voor het ontstaan van marken. Zie tevens Dekker, *Een zeer oud en voornaam college*. Vgl. Leupen, 'Erfgoed van Erfgooiers' en Kos, 'De Gooise marke'.

⁸ Vgl. Leupen: 'Zijn dus de bevolkingsdruk op het platteland en de verkleining van de niet in cultuur gebrachte gronden wel te zien als aanleidingen tot markevorming, natuurlijk speelt op de achtergrond een groter en ingewikkelder complex van factoren een rol. Centraal staat daarbij de vraag wie nu eigenlijk rechten op de grond mag uitoefenen en bestendigen'. Leupen, 'Erfgoed van erfgooiers', 205.

⁹ Hoppenbrouwers, 'Op zoek naar de "kerels"', 227.

¹⁰ Van der Linden, *De cope*, 20-24. Vgl. Van der Linden, 'Het platteland in het Noordwesten', 48-82.

¹¹ Van der Linden, 'De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent', 169. Van der Linden meende dat het om een graafschap (*comitatus*) ging.

¹² Dit geldt uiteraard voor veel meer marken, maar er zijn ook uitzonderingen. Zie De Moor, 'Common land and common rights in Flanders', 121-127.

¹³ Hoppenbrouwers meldde dat de bemoeienis van heren met de gemene gronden twee oorzaken kende: enerzijds sproot het voort uit het grootgrondbezit van aristocraten en religieuze instellingen, waarvan de meeste op domaniale wijze werden geëxploiteerd, anderzijds op basis van het landsheerlijke wildernisregaal of *ius forestense*. Hoppenbrouwers, *The use and management of commons in the Netherlands*, 94.

stuursmandaat.¹⁴ Eén van die oude koninklijke rechten, het zogenaamde wildernisregaal, omvatte de zeggenschap over alle niet in cultuur gebrachte en tevens onbeheerde gronden. Uitoefening van dat recht botste gemakkelijk met gebruiksclaims van boerengemeenschappen, vooral omdat nergens duidelijk was tot waar de gemene gronden van hoven of vrije dorpsgemeenschappen zich uitstrekten en waar dus de ‘wildernis’ begon. In het Gooise geval kwam daar nog bij dat de nieuwe territoriale vorst, de graaf van Holland, ook private, grondheerlijke rechten over het gebied uitoefende. Als mijn interpretatie juist is, vond in 1280 een in de formule *terra cum dominio, iurisdictione* [et cetera] vervatte gecombineerde overdracht van privaatrechtelijk bezit (de oude curtis Nardinclant) en publieke gezagsrechten in Nardinclant plaats. Tegenover de Gooise boeren die van oudsher gebruiksrechten uitoefenden op de uitgestrekte inculte gronden van het oude Nardinclant, kwam dus een nieuwe landsheer te staan die zowel als private domeinbezitter als een territoriale vorst in het bezit van het wildernisregaal de uiteindelijke zeggenschap over die gronden kon opeisen. Het is goed om nog eens op te merken dat het wildernisregaal niet van toepassing was op inculte gronden die onderdeel uitmaakten van een privaat domein. Zoals Van der Linden al scherp zag¹⁵, bracht de graaf van Holland het wildernisregaal uitsluitend in stelling voor inculte gronden in het Gooi die buiten de oorspronkelijke curtis Naerdinclant vielen. Ik ga er namelijk vanuit dat die curtis in zijn geheel in pacht werd overgedragen en dus had de graaf binnen de grenzen van die curtis zijn wildernisregaal niet nodig.

Een wezenlijke vraag bij dit alles blijft, wanneer en op welke titel de abdij Elten die gezagsrechten over de terra Nardinclant had verworven. De oorspronkelijke schenking van 968 omvatte in algemene termen de goederen die graaf Wichman in het graafschap Nardinclant van keizer Otto I (936-973) in leen hield. Uit de context blijkt wel dat hier geen gezagsrechten, laat staan de grafelijkheid zelf, werden bedoeld. Evenmin spreekt de oorkonde van een curtis of hof; de oudste vermelding daarvan is in een oorkonde uit 1129.¹⁶ Naar mijn weten heeft Enklaar als enige de mogelijkheid gegeven dat de in 973 verkregen immuniteit aan de basis stond van de ontwikkeling van landsheerlijke gezagsrechten.

Gedurende de veertiende eeuw werd op grote schaal verder ontgonnen en ook de Gooiers ontkwamen niet aan verlies van hun gronden door verdeling. Als gevolg daarvan ontstonden hevige conflicten. Niet alleen de graven van Holland bemoeiden zich met het gebied door ontginners vanuit het oosten en zuiden soms ter wille te zijn, maar zoals gezegd ook de stad Naarden, die zich na 1355 volop ontwikkelde, zag andere bestemmingen van de gemene gronden. Hoewel er dus somtijds overeenstemming was geweest tussen stad en land, bleek daar op het einde van de veertiende eeuw geen sprake meer van te zijn. Toch was er aan het begin van de vijftiende eeuw een functionerende markeorganisatie van Gooiland te ontwaren en leken de tegenstellingen tussen stad en land grotendeels verdwenen. Het is interessant om de oorsprong en de wording van de Gooise marken, later uitmondend in een organisatie die niet voor niets Stad en Lande van Gooiland werd genoemd, in het licht van bovengenoemde omstandigheden te schetsen: gewoonterrecht versus de groeiende soevereiniteit van de Hollandse graven (deels gebaseerd op Romeins recht) en beide pretenties op de Gooise grond. Voordat ik dat spanningsveld betreed, is het noodzakelijk te bepalen hoe Elten zijn grootgrondbezit exploiteerde en of er domaniale kaders in Gooiland aanwezig waren. Met andere woorden, was er met de vorming van de Gooise marke sprake van continuïteit of transformatie?

Allereerst wordt bepaald welk exploitatieregime door Elten werd toegepast, zowel als het gaat om zijn goederen in het algemeen (geïllustreerd aan de hand van die op de Veluwe) als in het bijzonder het Nardinclant. Tot aan 1280 hadden de Gooise boeren namelijk het land op ‘Eltense’ wijze bewerkt en vermoedelijk volgens eenzelfde exploitatieregime als op andere Eltense goederen werd gevolgd. Hierbij moet worden opgemerkt dat er natuurlijk binnen dat exploitatieregime plaatselijke kleine verschillen en variaties bestonden.¹⁷ Hierna wordt specifiek gekeken naar de Gooise marke die betrekking had op de

¹⁴ De Monté Verloren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 115-116. De belangrijkste regalia waren: het recht op het mobiliseren van de onderzaten, het vorderen van transportdiensten ter land en ter zee, het recht op boeten en verbeurd verklaarde goederen, muntrecht, het eigendomsrecht over de zogenoemde heerbanen (wegen) en bevaarbare wateren, het recht op tolheffing, visrecht, jachtrecht en dus het recht op goederen zonder eigenaar (*bona vacantia*) of het wildernisregaal.

¹⁵ Zie hoofdstuk vier.

¹⁶ OSU I. nr. 326 (1129).

¹⁷ Vgl. Palmboom, *Sint-Jan*, 119-120, 181-183, 491 en vooral Rösener, ‘Zur Struktur und Entwicklung der Grundherrschaft in Sachsen’, 173-207, m.n. 189, 204-205

weide- en heidegronden en venen, waaronder de conflicten over de verdelingen van gemene grond en de problemen met de ontginners. Tegelijkertijd wordt vastgesteld waarom die Gooise marke stand hield en een aantal factoren besproken die van invloed waren op het ontstaan en voortbestaan van de organisatie. Geëindigd wordt met het ingrijpen van de graaf van Holland (1403) en de totstandkoming van de eerste schaarbrief (1404).

De hof van Elten en zijn exploitatieregime

Voordat delen van Nardinclant in 968 in Eltense handen kwamen, maakten zij in de Karolingische periode deel uit van het bezit van de koning.¹⁸ Ze behoorden met andere woorden tot de kroondomeinen, die meestal als hoven of *curtes* werden geëxploiteerd.¹⁹ In 973 verkreeg het stift immunitet over al zijn bezittingen en kwam het onder de bescherming van de keizer te vallen: het werd een *rijksstift*.²⁰ Vanaf circa 973 tot 996 woedde een groot conflict tussen enerzijds Elten en anderzijds Adela van Hamaland († circa 1021), een van de twee dochters van graaf Wichman, en haar echtgenoot Balderik († 5 juni 1021) over een groot aantal allodiale goederen die Wichman en zijn andere dochter, Liutgard, tevens abdis van Elten, aan het stift hadden geschonken.²¹ De boedelscheiding die daarop volgde, werd vastgelegd in een oorkonde (996). In datzelfde geschrift werd de schenking van leengoederen in onder andere Nardinclant door Wichman aan Elten bevestigd. Daarop volgde een pertinentieformule waarmee de over te dragen zaken werden gespecificeerd, zoals weidegronden, heidegronden, akkers en bossen.²² Het is echter niet duidelijk of alle zaken die in de pertinentieformule werden opgesomd, ook in Nardinclant allemaal aanwezig waren. Een dergelijke formule was inderdaad een stereotype opsomming om een volledig domein aan te geven, maar het zei niets over het exploitatieregime.²³ In 1129 werd de optekening van de boedelscheiding bevestigd en daarin werd het bezit van Elten in Nardinclant voor het eerst een *curtis* genoemd.²⁴

Of het beneficium van graaf Wichman als een *curtis* was georganiseerd en of Elten die tussen 968 en 1129 ongewijzigd in stand had gelaten, weet ik dus eenvoudig niet, evenmin van welk hoftype de in 1129 genoemde Eltense *curtis* Nardinclant is geweest. Het is daarom verstandiger om de domaniale en agrarische structuren op basis van contemporaine en jongere bronnen te reconstrueren en niet al te zwaar te tillen aan de kwestie of Nardinclant nu oorspronkelijk wel of niet een klassiek ingerichte, bipartite hof is geweest. Belangrijker in dit kader zijn de rechten op en de toegang tot de grond, en dan met name op en tot de gemene gronden, die bijvoorbeeld tot uiting komen in de mate van onvrijheid. Latere leen- tijns- en pachtverhoudingen kunnen daarmee nog behept zijn, net als zaken als keurmedig- en wastijnzigheid. Evenzo belangrijk is om te bepalen in hoeverre verplichtingen van boeren teruggaan op oude heren- of vroondiensten. Het bestaan van functionarissen als meiers, later rentmeesters genoemd, verwijst ook naar domaniale structuren. Tevens kunnen vaak lieden getraceerd worden die alleen op het vronland werkten, de opvolgers van de *servi* of *mancipia*. Daarnaast is het van belang

¹⁸ OSU I. nr. 126: [...] *ad hoc quitquid prenominatus comes in comitatu Nerdinglant beneficii, nos vero predii* [...]; alwat voornoemde graaf [Wichman van Hamaland] in leen, wij [de keizer] echter in eigendom [...]. Zie Rothhoff, *Studiën zur Geschichte des Reichguts*, 112.

¹⁹ Blok, *De Franken*, 103-104.

²⁰ OSU I nr. 129 (973).

²¹ Zie voor die allodiale goederen, OSU I. nr. 127 (970).

²² OSU I. nr. 146 (996): *Preter hec quitquid predii dominus imperator augustus Wichmanno in proprium donavit, precipere que dicuntur in Nardinklant [...] concedimus cum omnibus utilitatibus in supradicta, sicut et in ista proprietate, areis, edificiis, terris incultis et incultis, agris, pratis, campis, pascuis, silvis, venationibus, aquis aquarumque decursibus, piscacionibus, molendinis, ecclesies, viis et inviis, exitibus et redditibus, quesitis et inquirendis, cunctisque appendiciis, que dici possunt* [...]. Zie Kos, 'Machtsstrijd in Hamaland'.

²³ Dekker, 'Een mislukte cope in het Westerwoud', 113. Vgl. Guyotjeannin, Pycke & Tock, *Diplomatique médiévale*, 80-83. Zie Tits-Dieuaide, *Grands domaines, grandes et petites exploitations*, 31-34. Hoewel Tits-Dieuaide pertinentieformules uit de Merovingische periode bestudeerde, is haar conclusie interessant. Zij kwam tot de volgende driedeling van organisatie van de landbouw: a) grote exploitatie-eenheden gebaseerd op slavernij, b) tweeledige domeinen met een reserve en tenures en c) domeinen voornamelijk gebaseerd op kleinere exploitatie-eenheden van kleine boeren.

²⁴ OSU I. nr. 326 (1129). Tussen de oorkonden uit 996 en 1129 bestaat een klein aantal verschillen. Zo verschenen er in 1129 drie allodiale goederen meer, Eltingen, *Feluida* en *Arnle*. Daarnaast werd op een stenen plaat een naschrift gegraveerd. Naar mijn weten hangt die nog steeds in de stiftskerk te Hoog-Elten. Daarop valt te lezen dat de inmiddels overleden abdis Irmgard Elten opnieuw stichtte. Met de herhaling van de in 996 genomen beslissingen en regelingen stelde Lotharius III (1125-1137) het bezit van Elten veilig. Bovendien schonk hij het stift enige inkomsten uit de munt van Doesburg. 'Dyt naebescreven is die schrieft, die gehouwen is in den vyrcantigen steen, staine beneden in der gevelen der hallen': *Notum sit omnibus Christi fidelibus, quod Wichmannus comes ecclesiam hanc in honore beati Viti martiris edificavit, dilapsam Irmgardis abbatissa felix memorie reedificavit et novissime diebus istis Lotharius rex (ad) memoriam sui et contextalis sue Richize, donans ei singulis annis duo talenta gravis monete de Tousborch eam dotavit*.

om vast te stellen of er nog vronland aanwezig was en om de agrarische structuur van een gebied te bepalen. De vraag is nu of de gebruiksrechten van de Gooise boeren op de gemene gronden voortsporen uit het exploitatieregime van het stift Elten of dat zij pas na 1280 zijn ontstaan. Derhalve wordt eerst gekeken op welke wijze het stift Elten zijn goederen exploiteerde.

Elten had de beschikking over veel goederen in verschillende contreien. Niet alleen bezat het gronden rond Elten en op de Veluwe, ook in het huidige Duitsland en Friesland waren veel Eltense domeinen te vinden. De oudste gegevens die betrekking hebben op de exploitatiewijze geven enig houvast als het gaat om domaniale elementen, maar de jongere bronnen en vooral die uit de veertiende en vijftiende eeuw spreken boekdelen. Het is mogelijk om de gegevens te verbinden, aangezien de in de tiende eeuw verkregen goederen halverwege de vijftiende eeuw nog grotendeels tot het bezit van Elten behoorden.²⁵

Eltense onvrijheid

Onder de kop 'Dit sijn die rechte der Abdien van Elten als van horigen luden ende eyghenen luden' werden de onvrijen in het pachtregister gerangschikt naarmate het stift aanspraak kon maken op hun nalatenschap.²⁶ De eerste categorie betreft de wastijnzigen. Het stift zou uit hun nalatenschap 'het beste' verkrijgen met alle daartoe behorende rechten (als er daarna nog iets beters werd gevonden, dan kon het geruild worden). Had de overledene verzuimd zijn tijns te betalen, dan verviel de gehele nalatenschap aan het stift.²⁷ De tweede categorie betreft de 'camerlude'. Alles wat tot hun 'lijf' behoorde bij het ter kerke gaan op de vier hoogtijdagen van het kerkelijk jaar (Pasen, Pinksteren, Allerheiligen en Kerstmis) moest na overlijden aan het stift worden afgestaan.²⁸ Buitelaar vermoedde, op basis van de context, dat de kamerlieden onvrijen waren die stamden uit een gemengd huwelijk tussen onvrijen van verschillende signatuur, bijvoorbeeld tussen een wastijnsplichtige vrouw en een 'eigen' man. Hij lichtte dit echter niet toe.²⁹ Wellicht is het eenvoudiger om hen te zien als de nazaten van lieden die behoorden tot de *camera*, dat wil zeggen het vermogen van een kerkelijke instelling.³⁰

De derde categorie wordt gevormd door de eigen lieden die op eigen goederen woonden. Zij kunnen overigens beter tot de dienstlieden van het stift gerekend worden, getuige het feit dat zij 'beleent' worden genoemd. Na overlijden viel de helft van al hun viervoetige have (rundvee), net als al hun geld, zowel in goud als in zilver, toe aan het stift. Van het geld dat 'baven der eerden' bleef en van alle 'schulden' die ze hadden uitstaan (dus alles wat zij in pacht en dergelijke hadden uitgegeven), moest ook de helft worden afgestaan. Hun kleren en harnassen moesten worden ingeleverd bij de vertegenwoordiger van het stift, de 'Amptman' of rentmeester. Uit de verdere bepalingen kan worden opgemaakt dat deze eigen lieden zonder eigen erve niet bij voorbaat als 'arm' te duiden zijn. De kleding werd geïncasseerd door de rentmeester. Opvallend is dat een eventueel harnas ook moest worden ingeleverd.³¹

De vierde categorie, veruit de grootste en in dit bestek de belangrijkste, bestaat uit 'eigen lieden zonder eigen erve' ofwel lieden van lage juridische status die geen beschikking hadden over land. Het is waarschijnlijk dat dit de opvolgers waren van de onvrijen die ooit de vronlanden bewerkten. In de Brummense hof werden zij hoofdtijnsplichtigen genoemd.³² Zoals gezegd was hoofdgeld een tijns die uitsluitend betrekking

²⁵ Kos, *De exploitatie van de goederen van het adellijk jufferenstift Elten*.

²⁶ Kist, 'Tynsboek', 174-175. Zie Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 132-134. Buitelaar deelt mee dat van andere rechten of plichten in deze passage niet gerept wordt, maar vergeet daarbij te melden dat vele andere passages in het pachtregister die andere rechten of plichten uitvoerig weergeven.

²⁷ *Ibidem*, 174: 'Inden irsten als steruet eyn wasteynsich man off wijf daer eysschet men dat beste dat nemet men tot alle rechten. Vint men een beter als dat gewt is dat mach men oec nemen. En en heuet hi off sy oeren tijns nyet betaelt en steruet oere een binnen den jaer so sin sy belmundich [dan verviel de gehele nalatenschap aan Elten]'. Overigens is deze regeling te vergelijken met die getroffen werd ten aanzien van de keurmedigen.

²⁸ *Idem*: 'It. Camerlude sint schuldich als sy steruen allent dat to oeren lyue hoert als sy to den vier hoechtijden toe kirken gaan'.

²⁹ Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 133.

³⁰ Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 229.

³¹ Kist, 'Tynsboek', 175: 'It. eyn man als die steruet die een beleent man is die op enen eyghenen g. woent, die is schuldich al vier voetighe have hallef En al gelt golt siluer onder den eerden en baven der eerden hallef en al schult die men oen schuldich is Is hallef vervallen der Abdien Ende syne cleder of sijn harnasch of oer cleder den Amptman'.

³² *Ibidem*, 141.

had op de persoon, los van de grond. Al in de negende eeuw kwam de betaling van hoofdcijns voor als *capaticum* of *census capitatis*. Deze werd opgelegd als teken van persoonlijke afhankelijkheid en gold voor de *servi non casati*, de onvrijen zonder hoeve. Hun nalatenschap verviel geheel aan het stift, maar hun kleding en zelfs een eventueel harnas ging opnieuw naar de rentmeester.³³ Duidelijk wordt dat Elten eind veertiende en begin vijftiende eeuw nog een sterke bevoogding kende van zijn dienstlieden, wastijns-plichtigen en horigen en dat ook liet optekenen in het pachtregister.

Domaniale relictien

Een sprekend voorbeeld van een domaniaal relict zijn de door het stift in het land van Bergh (een heerlijkheid in de Gelderse Achterhoek) en Brummen geheven varken-, worm- en snoekgelden. De eerste stond voor het leveren van varkens, de twee andere hadden betrekking op de visserij. Deze betalingen kunnen beschouwd worden als restanten van oorspronkelijke vroondiensten. Niet het varken en een deel van de visvangst moesten worden afgedragen, maar evenredige bedragen in geld. Dat betekende niet dat de vroondiensten allemaal waren omgezet in geld, integendeel. De Eltense pachtboer Rolof van Holthuizen moest iedere lente helpen ploegen en maaien op het land dat het stift in het land van Bergh had liggen. In de winter werd hij verplicht tot het kappen van hout uit de marke van Zeddam, waarna hij twee voeder (karrenvrachten) naar het stift diende te brengen.³⁴ Hier betrof het dus een mengeling van vroondiensten, die deels omgezet waren in betalingen, deels nog in natura moesten worden afgedragen en deels bestonden uit karweien. Opvallend is dat de diensten van Rolof van Holthuizen nog een keer voorkomen in het pachtregister en wel onder sectie vier. In 1405 kwam hij naar het stift en ontving het goed *Dychusen* in leen behoudens sommige rechten. Toch bleven de diensten bestaan, maar de overeenkomst had een andere status gekregen.³⁵

De Brummense hofgenoten dienden ook betalingen te voldoen die beschouwd kunnen worden als de omzetting van vroondiensten in geld. Het ging om de 'guede die hier na bescreven staen gheuen op sunte Lambert-avent wormgelt, heketgelt (snoekgeld³⁶) ende verken ende hoenre'.³⁷ Worm- en heket- of snoekgeld kwam ook hier in de plaats van de levering van een deel van de visvangst, maar die van een varken en een kip waren nog niet omgezet in betalingen. De bezitter van het goed *to Nortel* moest een varken, twee kippen en twaalf denarii worm- en heketgelt ophoesten.³⁸

Feitelijk verwijzen de hoftijnsen naar de oorspronkelijke verplichtingen van de oorspronkelijke hoevenaars, getuige de hoogte van het af te dragen bedrag. Die bedragen waren of versteend of dusdanig laag, dat zij waren te verwaarlozen. Hoftijnsen waren beslist geen recognitietijnsen of anderszins.³⁹ Elten kende zelfs een versteende tijns onder de naam *stedicheit*. Deze werd voldaan in rogge en gerst. Stedicheit was in de plaats gekomen voor de vroondiensten en vooral de leveranties van naturalia. Bij vergelijking van de goederen waarover stedicheit moest worden afgedragen en de in het pachtregister opgenomen eigen goederen, blijken deze dezelfde te zijn.⁴⁰ Deze gronden zouden dus heel goed oorspronkelijk onderdeel kunnen zijn geweest van de hoevenlanden.

Op basis van deels nog bestaande vroondiensten en de vele reminiscenties aan een zelfs tweeledige exploitatie van grootgrondbezit in het Eltense pachtregister, kwam ik in een eerdere studie tot de conclusie dat de meeste Eltense hoven in de veertiende eeuw func-

³³ Ibidem, 175: 'It. eyghene lude die gheen eyghen erue en hebben die syn den Amptman schuldich oer cleder to voeren en al dat to sijnen lyue hoert en harnijsch. En synt der Abdien of der Abdissen schuldich al guet dat si acht' later hoe en waer dat geleg. is rede oft onrede wtge-seghet ernisse of husynge [in geld en andere waarden = rede oft onrede. Behalve de erfenis en het huis, uteseggen = uitzonderen]'. Daarna volgen nog regels over de wijze waarop het 'uitgezette' wordt beoordeeld en vervolgens wordt geïncasseerd.

³⁴ Kist, 'Tynsboek', 156-157. Rolof stond er niet alleen voor; vier anderen worden bij naam genoemd en verplicht tot maai- en zaaidagen.

³⁵ Ibidem, 167-168: 'Inden j. o. H. MCCC en vyue des Saterd. na Vite quam Roloff van holthuysen en ontf. Dychusen beheld. mallic sijns rechten En wt den g. dychusen heuet jaerl. die Abdie V m. malts I verken of IV a. groet VIII d' to heketg. IV d' to wormg. II voeder h. wt Zedemar bussche op die Abdie te wueren des jaers II daghe te bouwen en II d. to meyen'.

³⁶ Een heekt is een snoekachtige vis, niet onbekend op het menu van een middeleeuwse mens.

³⁷ Kist, 'Tynsboek', 142.

³⁸ Ibidem, 142: 'It. dat guet to Nortel I verken II hoenre XII d' to wormgelde en heketgelt'.

³⁹ Dekker, 'Verhandeling van Kerstiaan van Land', 73-76; Van Bavel, *Mariënweerd*, 237-240.

⁴⁰ Bijvoorbeeld de in Nijkerk gelegen goederen die ressorteerden onder de hof te Appel zien we later allemaal terug als eigen goed. Kist, 'Tynsboek', 136, 160.

tioneerden als vanouds.⁴¹ Bijvoorbeeld die te Appel, Renkum en Brummen. In de hofgerichten kwamen vertegenwoordigers van het stift en de leden van de echte of *familia* bijeen om zaken die betrekking hadden op de goederen en lieden van de hof te beslechten, onder voorzitterschap van een ambtman of rentmeester en zonder inmenging van de landsheer. Er werden ook zaken behandeld die verwijzen naar nog bestaande domaniale structuren, zoals het weigeren van diensten of de perikelen rond de juridische hoedanigheid van de goederen of hoeven (*mansi*).⁴² Verder was er nog sprake van vronlanden, die weliswaar in pacht waren uitgegeven, maar de pachters daarvan hadden de beschikking over de arbeid en diensten van sommige hofgenoten.

Wat vooral opvalt aan de Eltense gronduitgiften, is de mengeling van pachten, lenen en tijnsen. Het lijkt erop dat het stift vasthield aan een domaniale exploitatie, maar daar waar dat niet meer kon of niet rendabel genoeg zou zijn, overging tot andere exploitatievormen, maar wel gebaseerd op oude domaniale structuren. De verschillende exploitatievormen bestonden naast elkaar en werden zelfs in combinatie gebruikt. Zo werden complete hoven verpacht, maar bleef de domaniale organisatie grotendeels intact. Bijvoorbeeld de hof te Appel; die werd samen met een aantal hoeven in het broek aan Pele ten Acker en Ghese Vrederix in pacht uitgegeven.⁴³ Het duo kreeg ook de beschikking over delen op het *hoge lant* of de eng⁴⁴, vermoedelijk een restant van het vronland, want Pele en Ghese dienden dat met behulp van knechten ‘ter derden gherven’ te bewerken, wat zoveel betekent als het afstaan van een derde deel van de opbrengst aan de verpachter, de garf.⁴⁵ De *Sint Vitus* hof te Brummen werd ook in pacht uitgegeven, samen met de hoofdtijnsplichtigen die werkzaam waren op het vronland van die hof.⁴⁶ Te Renkum was ook een *Sint Vitus* hof te vinden die gepacht werd door een zekere Rutger Vonck. In die nederzetting bestond naast een Eltense *Nederhof* met een ‘principael hofstede’, ook een *Overhof* van de abdij Abdinghof. Deze drie hoven waren een gevolg van de boedelscheiding tussen Elten enerzijds en Balderik en Adela anderzijds (996) en de daaropvolgende verdeling van Adela’s nalatenschap tussen Meinwerk († 1036) en zijn zus Azela, een Eltense juffer. Meinwerk schonk zijn deel aan zijn abdij Abdinghof te Paderborn, Azela aan haar stift. Van alledrie de hoven – die dus oorspronkelijk één geheel vormden – werd alleen het bijbehorende land in pacht uitgegeven, de hofsteden of oorspronkelijke vronhoven bleven inclusief de mensen, belastingen en pachten aan de geestelijke instellingen.⁴⁷

De curtis Nardinclant in de twaalfde en dertiende eeuw

In 1129 wordt het Eltense bezit te Nardinclant, zoals gezegd, voor het eerst omschreven als ‘de hof (*curtis*) die Nardinclant wordt genoemd’.⁴⁸ Ofschoon het een enorm gebied betrof kon men volstaan met alleen die vermelding. Het was kennelijk duidelijk wat daaronder viel en wat ervan af hing. Dat daartoe ongecultiveerde gronden behoorden, waarvan de boeren gebruik maakten, mag ik aannemen. Anders gezegd, op welke wijze Elten Nardinclant ook exploiteerde, of liet exploiteren, gebruiksrechten op gemene en woeste gronden werden in enige mate aan de Gooise boeren toegekend.

Zijn de directe bewijzen voor een oorspronkelijk misschien tweeledig ingericht Eltens domein Nardinclant schaars, de indirecte aanwijzingen zijn talrijker. Het stift Elten exploiteerde zijn goederen langdurig en hardnekkig (of waar het kon) op domaniale en zelfs tweeledige wijze (getuige de vele intacte hoven in de vijftiende eeuw waarin duidelijk een onderscheid werd gemaakt tussen ‘normale’ pachters en lieden die uitsluitend op de vronhof werkte, zoals de hoofdtijnsplichtigen van de Brummense *Sint Vitus* hof⁴⁹) en dat maakt het onwaarschijnlijk dat het er voor Nardinclant in beginsel een an-

⁴¹ Kos, *De exploitatie van de goederen van het jufferen-stift Hoog-Elten*.

⁴² Zie Dekker, *Kromme Rijngebied*, 151-153, 562-567.

⁴³ Kist, ‘Tynsboek’, 133.

⁴⁴ Ook in de Vechtstreek werd de eng geduid als het hoge land. Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 123.

⁴⁵ Heringa, *Tynsen*, 32-34. De garf was van oorsprong een grondcijns, bestaande uit een evenredig deel van de opbrengst.

⁴⁶ Zie voor een uitgebreide bespreking over de werking van Eltense hoven, Kos, ‘De goede luden’, 157-162.

⁴⁷ Zie Kos, ‘Machtsstrijd in Hamaland’, 58-63.

⁴⁸ OSU I nr. 326: *curtis que dicitur Nerdinclant*.

⁴⁹ Kist, ‘Tynsboek’, 141. Ook het bestaan van de categorie ‘eigen lieden zonder eigen erve’ verwijst naar mensen met een lage juridische status die geen beschikking hadden over bouwland. Het is waarschijnlijk dat zij de opvolgers waren van de onvrijen die ooit de vronlanden bewerkten. In de Brummense hof werden zij dus hoofdcijnsplichtigen genoemd. Hoofdgeld was een tijns die uitsluitend betrekking had op de

dere exploitatiewijze op na hield. Daarbij maakte het gebruik van meiers en het is mogelijk dat de heren van Amstel in die hoedanigheid optraden als de beheerders van de curtis Nardinclant. Zij deden dat aanvankelijk ook voor andere goederen, eerst onder de hoede van het klooster Werden, later als rentmeesters van de bisschop van Utrecht.⁵⁰

In ieder geval bestond er een juridische band tussen de heren van Amstel en het stift. In 1224 kreeg Gijsbrecht II van Amstel (circa 1175-circa 1230) goederen in leen van de abdis van Elten, gelegen in Nardinclant.⁵¹ In hetzelfde jaar liet hij zijn vrouw en zonen en eventuele andere erfgenamen afstand doen van die goederen. Zij zouden op grond van het erfrecht geen aanspraken kunnen maken op de leengoederen in Nardinclant. Met het uiteenvallen van de domaniale structuren, dat in Nardinclant vermoedelijk veel eerder en drastischer gebeurde dan bij andere Eltense goederen, zoals die op de Veluwe, kunnen de heren van Amstel delen van het domein aan zich hebben getrokken en zich niet aan bovengenoemde regeling hebben gehouden.⁵² Dat blijkt uit de nog te behandelde optekening van de overdracht van Nardinclant aan Holland in 1280: daarin worden de goederen die de Van Amstels in Nardinclant van Elten hadden verworven usurpaties genoemd. Dit zou later voor grote problemen zorgen tussen de van Amstels, Elten en Floris V (zie onder).

De auteur Van Amstel vermoedt dat zijn middeleeuwse naamgenoten eerder optraden als voogd, maar dat lijkt mij uitgesloten.⁵³ Een voogd had namelijk een andere taak dan een meier en de functies waren totaal verschillend. Waar de voogd *alle* wereldlijke zaken van het stift afhandelde, beheerde en bestuurde een meier een bepaald domein. Een gerechtsvoogd (*advocatus*) trad namens het stift op als bovenlokaal tussenpersoon als het ging om de rechtspraak (goederentransacties, rechtszaken en op militair gebied) en een meier was een rentmeester, een lokale beheersbeambte die uitsluitend belast was met het goederenbeheer. Het is zeer onwaarschijnlijk dat een ver van het stift residerende leenman de functie van voogd uitoefende; daarvoor koos het stift de graaf en later hertog van Gelre uit.⁵⁴

De hofstede (casa indominicata / curia / herenhof) van Elten

Waar de Eltense herenhofstede in Nardinclant heeft gelegen, is niet duidelijk. Hierover bestond al sinds halverwege de vijftiende eeuw onzekerheid. In 1449 meende men dat hij halverwege het Gooiersbos en Vosbergen moet hebben gelegen. Vosbergen lag nabij de Lage Vuursche.⁵⁵ Tijdens een nieuwe zoektocht in 1472 kon men de hofstede ook niet meer vinden.⁵⁶

Het Sticht en het graafschap Holland hadden in dat jaar het zoveelste grensgeschil. Besloten werd om gezamenlijk (met vertegenwoordigers van Holland en het Sticht) ter plaatse te gaan kijken en de boel te inventariseren, en nadien naar het Hof te gaan om uitsluitsel te verkrijgen. Aangezien de hertog met Frankrijk in oorlog verkeerde, en aldus niet aanwezig kon zijn bij de uitspraak, wat blijkbaar wel nodig werd geacht, werd een voorlopig compromis voorgesteld en aangenomen. Op de grens achter Eemnes, alwaar Gooiland van het Sticht werd gescheiden, stond een grensmarkering. De Hollanders beweerden dat de grens liep van 'die leeuwenpaal' (zie hoofdstuk 5) door De Vuur-

persoon, los van de grond. Al in de negende eeuw kwam de betaling van hoofdcijns voor als *capaticum* of *census capitii*. Deze werd opgelegd als teken van persoonlijke afhankelijkheid en gold voor de *servi non casati*, de onvrijen zonder hoeve. Hun nalatenschap verviel geheel aan het stift.

⁵⁰ Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 60; Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*.

⁵¹ OSU II nr. 730 (1224).

⁵² Van Bavel, *Transitie en continuïteit*, 473.

⁵³ Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 61. Van Amstel stelt: 'Uit de oorkonde van 1224 blijkt onomstotelijk dat Gijsbrecht II van Amstel door toedoen van bisschop Otto II van Lippe namens hem de voogdij over de goederen van de abdij van Elten in Nardinklant heeft gekregen'. Dit blijkt in het geheel niet uit de oorkonde. Wellicht is dat de reden dat Van Amstel zichzelf nuanceert door de toevoeging van aanhalingstekens: Niettemin werd de "voogdij" over de goederen van de abdij van Elten in Nardinklant successievelijk aan Gijsbrecht III en Gijsbrecht IV van Amstel toegekend'. Dit is echter niet te bewijzen.

⁵⁴ Elten mocht zelf zijn voogd kiezen. Overigens diende die keuze goedgekeurd te worden door de bisschop van Utrecht. Daarnaast was er verschil tussen de dagelijkse of gerechtsvoogdij en de (algemene) beschermvoogdij. De Eltense voogd was een voogd van het eerste type. Hij zorgde voor de afhandeling van alle (hogere) rechtspraak, inclusief het voltrekken van lijf- of doodstraffen.

⁵⁵ MRVG, 35-36; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 118: '[...] Van Zoestapel tot upten hofstede, die tussen den twee harden leecht omtrent halfwegen tussen Goyersbosch ende den Vosbergen int Sticht ende toebehoeren plach der abdisse van Elten'.

⁵⁶ *Ibidem*, 57-58.

sche naar ‘Werners Hofstede’⁵⁷ en vandaar rechtdoor naar de hofstede van de abdis van Elten. Daarna liep die grens westelijk dwars door het veen, het Hoddemeer en het Coddemeer tot aan de wetering in Breukelerveen, de Weer, die vanuit de Vecht in de richting van het bos in het Breukelerveen liep, gelegen tussen het Sticht en Loosdrecht en tot slot naar de grenspaal van ‘Melys van Sijlen’.⁵⁸

Belangrijk is het gegeven dat er in die tijd dus een hofstede was met de naam ‘Werners Hofstede’ en een hofstede van het stift Elten. Hieruit maak ik op dat die twee niet dezelfde zijn geweest en Werners hofstede wellicht niets met Elten te maken heeft gehad. Toen bovengenoemde vertegenwoordigers ter plekke waren, gaven de Hollanders er geen blijk van dat zij beloofd hadden om uitsluitel over de plek van de hofstede van Elten te geven, omdat zij hem niet konden vinden.⁵⁹ Naar aanleiding hiervan werd ook een kaartje vervaardigd. Daarop werd de of een hofstede van Elten vermeld. De vertegenwoordiger van het Sticht liet daar echter het volgende onderschrift bij plaatsen: ‘[...] mer seyden, sij soude daer ummer leggen op die laen, die uut den boesce loopt tot Seystwart an; mer was nyet waer’. Een lommerrijke plek kreeg het onderschrift: ‘dit soude die hofstede van Elten wesen’ en daar vlak onder: ‘mer is nyt’.⁶⁰

Nog in hetzelfde jaar kwamen de procureurs van de graaf en de bisschop bijeen om de grenzen tussen Holland en het Sticht in Gooiland en Loosdrecht te bepalen, teneinde het geschil daarover uit de wereld te helpen. De Hollanders, bij monde van procureur Johan van Halewijn, wilden de hofstede van Elten als markeringspunt opvoeren, trachten die hofstede te vinden, maar bleven zonder succes, en dachten te kunnen volstaan met een verwijzing naar de grondvesten, die door de eeuwen heen ook nog eens verdwenen waren.⁶¹ De Utrechtse burgemeester Johannes van Veen vond dat hiermee de hofstede van Elten als zodanig niet bestond, omdat zowel de hofstede zelf als zijn grondvesten niet gevonden werden. Hij maakte een ferm en officieel protest tegen de opvatting van Johan van Halewijn, omdat aanwijsbaar en aantoonbaar niets over was van die hofstede.⁶²

In de zestiende eeuw werd opnieuw naar de Eltense hoofdhof gezocht en ook toen werd deze niet gevonden. Pieter Aelmanszoon, secretaris van Naarden, maakte in die tijd een aantal wandelingen.⁶³ Hij deed onderzoek naar de grenzen tussen het Sticht en Gooiland en onderweg stuitte hij op allerhande problemen, zoals de exacte ligging van oude hofsteden en in zekere zin de waarheid omtrent enkele *lieux de memoire*. Tijdens een van die wandelingen raakte hij in gesprek met een monnik van het klooster van Oostbroek (nabij De Bilt), Gijsbert Lap, en vroeg hem naar de ligging van de hofstede van Elten. Ik laat Pieter en zijn gesprekspartner even aan het woord.

‘Hoe zijn de Oostbroekers in het bezit geraakt van de Stenen Kamer, waarvan wordt gezegd dat het de oorspronkelijke hofstede van de abdis van Elten is geweest?’⁶⁴

⁵⁷ Werner schijnt Werner of Warnar van Drakenburg geweest te zijn. In 1362 is Gijsbrecht van Nijenrode getuige van een schenking aan Warnar van Drakenburg. Perk, ‘Hortensius over de opkomst en ondergang’, 301. Van Mieris, *Groot Charterboek*, III, 137. In 1539 ging Everaert Nicolai op grensonderzoek uit en passeerde Werners Hofstede: ‘[...] Warnars hofstede, welcke groenicheyt zij seyden van outs geweest te hebben eenen wech, gemaect bij eenen Warnart van Drakenburch, daer die hofstede hueren naem aff heeft, ende daeromme alsnoch geheet wort Warnars wech’. Groenveld en Huussen jr., ‘De zestiende eeuwse landmeter Jaspas Adriaensz.’, 146.

⁵⁸ MRVG, 58: ‘Item die weterynge, die gaet uut die Veecht ten boesgewert in Brokelerveen tusgen Stycht ende die Loesdrecht, dieselve weterynge is geheten die Weer. Item daer staet een pael op die raen after Emenes ende heet Lewenpael, die Goeylant ende Stycht daer sceyt. Item so seggen die rade van Hollant, dat die rade ende gesceyt soude gaen van Lewenpael voers. doer die Vierse ende an Wernaers hofstede ende voert rechtuut an der vrouwen hofstede van Elten ende dan westwert op dwers doer die venen doer Hoddemeer ende doer Coddemeer, voert an die weer toe in Brokeleveen an Melys van Sijlen pael toe’.

⁵⁹ Idem: ‘Item doe die gedepetyerde op die venen waren in de maent van Apryl anno LXXII, doe en wesen die Hollanders geen besceyt van dat sij hem vermeten hadden ende costen die hofstede van Elten niet vynden, mer seyden, sij soude daer ummer leggen op die laen, die tot den boesce loept tot Seystwert an, mer wat [s] uytwaer(t)’.

⁶⁰ Enklaar en De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 114-117; Enklaar, ‘De oudste kaarten van Gooiland en zijn grensgebieden’, 189.

⁶¹ MRVG, 60: ‘[...] idem magister Johannes Haelwijn demonstravit ibidem certum locum in venis, in quo dicitur, ut asseruit, quondam fuisse situm quoddam domistadium dictum domistadium abbatissae de Elten, cuius vestigia demonstrare seu ostendere non posset, sed propter anitiquitatem temporis eius vestigia esse destructa allegavit et dixit.

⁶² Idem: *Et continuo discretus Johannes de Veen, burgimaster civitatis Traiectentis ibidem presens, nomine et ex parte civitatis Traiectentis ac omnium aliorum et singulorum quorum interest auct interesse poterit quomodolibet in futuris, de huiusmodi domistadii articulati non demonstracione et ostencione, quia nullibi illius domistadii vestigia aut annuncula vestigiorum apparerent, expresse et solemniter protestatus fuit. Cuiguidem Johanni de Veen protestanti prefatus magister Johannes de Haelwijn respondit in hiis verbis: quamvis in osten ...*

⁶³ Aelmanszoon, *Zestiende-eeuwse wandelingen*.

⁶⁴ Ibidem, 52: ‘Hoe coemen die van Oostbroeck an de eygendom van de Steenen Camer, diewelck geseyt wart, dat van olts is geweest die hofstede van de abdis van Elten?’.

‘Lap antwoordde: “Die Stenen Kamer is niet de hofstede van Elten. Hij staat wel op hetzelfde land waarop de echte hofstede van Elten staat. Want die echte hofstede van Elten moet – naar mijn mening – de grote hofstede zijn geweest die rondom verschanst is geweest door grote grachten, zoals men die nog kan zien, al zijn die grachten nu drooggevallen of overwoekerd”’.⁶⁵

Lap vertelde verder en meldde dat de hofstede van Elten deel uitmaakte van een complex huizen op het goed ‘Over die Vecht’, bijna tegen Utrecht aan. Pieter vond dit onwaarschijnlijk: ‘Verrek, strekt ons Gooiland zich zo ver uit? Dat heb ik nooit geweten’.⁶⁶ Lap kon zijn verhaal niet hard maken, waarop Pieter mededeelde hem niet te geloven: U heeft op dit punt geen overtuigend bewijs, en toch meent u dat de voorzegde hofstede die van de abdis van Elten is geweest, nu, ik meen het tegenovergestelde. Op basis van waar Gooiland nu ligt, ligt die voorzegde hofstede veel te ver in Utrecht’.⁶⁷

Pieter had gelijk, maar er is wel degelijk een hofstede van Elten bekend die meer in de richting van het Sticht lag dan bijvoorbeeld Naarden of Huizen. Te Lage Vuursche en nabij Maartensdijk bevond zich de zopas genoemde ‘hofstede van Elten’. Die is dus zelfs afgebeeld op een oude zo niet oudste kaart van Gooiland (1472), toegegeven, met die ontkenkende krabbel. Verdere gegevens over de hofstede van Elten geven weinig uitsluitel. In een vermoedelijk uit 1472 jaar stammend processtuk, dat door de procureur van bisschop David van Bourgondië (1456-1496) werd gepresenteerd inzake het genoemde proces over de grenzen tussen Gooiland en het Sticht, staat het volgende: *si tale sit aut reperiri possit domistadium abbatisse*, ofwel men wist absoluut niet of de hofstede van Elten nog wel te vinden was.⁶⁸

Het is dus heel goed mogelijk dat nabij of in De Vuursche de hoofdhof van de curtis Nardinclant heeft gelegen en het is ook niet zo vreemd dat die eventuele hoofdhof aan de rand van het domein lag, namelijk veel dichterbij Elten zelf. Er mag niet vergeten worden dat Gooiland nu ineengekrompen is tot een gebied met een stad en vijf dorpen en deel uitmaakt van Noord-Holland. Van minstens 968 tot 1280 behoorde het tot de bezittingen van een oostelijker gelegen stift, dat een hoofdhof aan de rand van zijn domein waarschijnlijk praktischer vond. En dat domein was omgeven door domeinen of bezittingen van de bisschop van Utrecht, het Utrechtse kapittel van Sint-Jan en het klooster Werden. Alle drie hadden zij ooit bezit gehad in het gebied wat Nardinclant werd genoemd en zoals gebruikelijk administreerden zij dat ook onder die naam, afzonderlijk van elkaar, omdat het duidelijk was wat daartoe behoorde.

In ieder geval kende het Nardinclant dus een herenhofstede (*curia*), waar tijsen en leveringen in natura werden verzameld door een Eltense meier, vermoedelijk de heer van Amstel. Die hofstede lag, zoals gezegd, waarschijnlijk in of nabij De Vuursche en werd vermoedelijk in of kort na 1280 verlaten, waarna hij uit de bronnen is verdwenen. Dit zou erop kunnen wijzen dat de Gooise boeren halverwege de dertiende eeuw, dat wil zeggen reeds voor de Hollandse machtsovername, het hoevenland en delen van het vroomland van de oude curtis in eigendom of in (erf)pacht hadden. En toen kwam Floris V. Hij liet zijn oog vallen op Nardinclant en nam het op tegen de heren van Amstel.

De heren van Amstel

De heren van Amstel waren zogenoemde ministerialen van het Sticht Utrecht.⁶⁹ De oorsprong van het geslacht is terug te vinden in Werinon (vermoedelijk Nederhorst den Berg), de oudste parochie van de noordelijke Vechtstreek. Zij waren onvrij en hielden goederen in leen van het klooster Werden. Op zeker moment droeg dat klooster die goede-

⁶⁵ Ibidem, 52-53: ‘Lap antworde: “die Steenen Camer en is die rechte hoffstede nyet van Elten, mer die staet oeck opt selve goet, dair die rechte hoffstede van Elten op staet. Want die rechte hoffstede van Elten – zoe ick houde ende gevoelen kan – moet geweest zijn die grote hoffstede, die rontsomme begraven is geweest mit grote grafften, als men noch sien mach, al zijn die graven nu droge off toebewassen”’.

⁶⁶ Ibidem, 54: ‘Bey, gaat onse lant van Goylant zoe vardt? Dat en heb ick nye geweten’.

⁶⁷ Ibidem, 56: ‘Ghij van dien nyet en hebt, dat auctentyck is, nochtans zoe gevoelt ghij van de voirs. hoffstede dattet der abdisen hoffstede is van Elten; nu zoe gevoele ick contrarie. Want naedien nu Goylant tegenwoirdich schijnt te leggen, zoe steckt die voirs. hoffstede veel te varde uuyt int Sticht’.

⁶⁸ MRVG, 79. Zie Enklaar, ‘De oudste kaarten van Gooiland en zijn grensgebieden’, 190. Vgl. MRVG, 101. Het betreft een informatie uit 1502 naar de grenzen tussen het Sticht en Gooiland en oudere lieden verwijzen naar het jaar 1472 en noemen beide hofsteden, maar ze base- ren zich op horen zeggen.

⁶⁹ Van Amstel, *De Heren van Amstel*. Uitvoerig en nauwkeurig wordt er ingegaan op het geslacht Van Amstel en hun opkomst in het Neder- sticht in de twaalfde en dertiende eeuw. Vgl. Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 259-260, 262-263, 305, 315.

ren over aan de domkerk van Utrecht en werden zij ministerialen of dienstlieden onder het gezag van de bisschop. In de praktijk kwam dat dienstverband niet tot uiting. Integendeel, ministerialen als de Van Amstels waren vrijwel onaantastbaar en lieten zich weinig of niets aan hun heer gelegen liggen.⁷⁰ Daarbij kwam dat de positie van een bisschop een andere was dan die van een graaf. Kon de laatste een dynastie vormen, de eerste zeker niet. Het enige wat hij erfde waren de schulden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het geslacht van Amstel zich geheel ontworstelde aan de bisschop van Utrecht.

De belening van Gijsbrecht II van Amstel door de abdis van Elten in 1224 is het eerste bericht over een Van Amstel in relatie met Gooiland. Zijn zoon Gijsbrecht III (1200-1252) liet in 1233 de abdij van Rijnsburg weten dat hij voor 150 pond afstand wilde doen van zijn pandrecht op de goederen in Boskoop. De oorkonde werd voorzien van een datumregel met plaatsaanduiding: 'in Nardinclant'.⁷¹ Kennelijk hadden de Van Amstels tien jaar later nog de beschikking over hun leengoederen in Nardinclant, alsmede over vele andere: Gijsbrecht III bezat leengoederen in de bisschoppelijke gebieden Amestelle, Muiden, Diemen, Weesp, Mijdrecht, Legmeer en Wilnis. Ook bezat hij landerijen en rechten rond het Bijlmermeer, Naardermeer en de Ankeveense plassen. Hij was rond 1235 een machtige ministeriaal, want de bisschop van Utrecht moest een deel van de tiendopbrengsten van Vreeland en Kortenhoef aan hem afstaan. Ook bleek hij in staat de macht in Nardinclant te grijpen. Zijn huwelijk met een dochter uit het adellijke geslacht van Kuyc en inlijving in de ridderschap vervolmaakten zijn maatschappelijke stijging.⁷² Zijn opvolger raakte echter in de problemen.

Gijsbrecht IV van Amstel verliest Vreeland en Nardinclant

Voor een goed begrip is het noodzakelijk het begin van het einde van de heren van Amstel (in onder andere Nardinclant) te schetsen. Dat ving aan met de verovering in 1280 van het kasteel Vreeland door Floris V, waar op dat moment de broer van Gijsbrecht, Arnold van Amstel, zich ophield. Zowel de stad als het kasteel Vreeland werd aangelegd door de Utrechtse bisschop Hendrik van Vianden.⁷³ Deze bisschop had daarvoor Gijsbrecht III van Amstel en Herman van Woerden (1240-1304) verslagen (1252). Zijn opvolger, de elect-bisschop Jan van Nassau (1268-1290), was een stuk minder doortastend en onder zijn bewind wonnen de heren van Amstel weer aan kracht.

Floris V had al veel eerder dan 1280 zijn blik op Amstelland en het Sticht gericht. Een opstand in 1274 zorgde ervoor dat Gijsbrecht IV van Amstel kortstondig de macht in Utrecht kon overnemen. De elect-bisschop riep de hulp van de Hollandse graaf in en kreeg die ook. Geleidelijk raakte echter de schatkist van de elect-bisschop leeg en zag hij zich genoodzaakt om de kastelen Vreeland, Montfoort en Horst in pand uit te geven aan respectievelijk Van Amstel, Van Woerden en Van Cuijk.⁷⁴

In januari 1279 werd overeengekomen dat de heer van Amstel Vreeland zou teruggeven als de elect-bisschop de pandsom voor het kasteel zou aflossen, maar door de enorme Stichtse schuldenlast kon er niet worden betaald. In hetzelfde jaar gaf de elect-bisschop het gehele Nedersticht, waaronder de kastelen Vreeland en Montfoort, aan Floris V in pand. De Hollandse graaf loste de leningen af en eiste op basis van de overeenkomst in januari 1279 de kastelen op. Gijsbrecht weigerde afstand te doen van Vreeland, waarop Floris en de elect-bisschop omstreeks april 1280 naar het kasteel togen en een beleg sloegen.⁷⁵

Uit een vijftal oorkonden blijkt dat het beleg tot half mei duurde.⁷⁶ Gijsbrecht werd gevangen genomen en meegevoerd naar Vreeland, waar hij moest trachten zijn broer Arnold te overreden het kasteel te verlaten. De auteur Van Amstel vermoedt dat Floris

⁷⁰ Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 84. Hij duidt het hebben van ministerialen als 'soms erger dan de kwaal'.

⁷¹ OHZ Kruisheer II nr. 543 (12 februari 1233): *Datum in Nardinclant*.

⁷² Van Amstel, *Heren van Amstel*, 233.

⁷³ Rutte, 'Stadswording in de Amstel-Vecht delta', 124.

⁷⁴ De Graaf, 'De kastelen van Floris V', 185.

⁷⁵ Zie OHZ Kruisheer IV nr. 1891 (21 januari 1280). Simon van Haarlem e.a. verklaarden dat de oorkonde waarbij het huis Vreeland aan de heer van Amstel in pacht werd gegeven, in orde was. Van Amstel zou het huis een jaar na ontvangst van het losgeld vrijgeven. Van Mieris, *Groot Charterboek I*, 399.

⁷⁶ De Graaf, *Oorlog om Holland*, 86; Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 127-128. De oorkonden zijn gedateerd 3, 6, 13, nog eens 13 en 14 mei 1280. OHZ II Van den Bergh nr. 392 (3 mei 1280), 394 (6 mei 1280), 397 (13 mei 1280), 398 (13 mei 1280), 399 (14 mei 1280) / OHZ Kruisheer IV nrs. 1903 (6 mei 1280), 1906 (13 mei 1280).

met de Van Amstels korte metten maakte door hun lijfsbehoud te schenken in ruil voor alle rechten die zij in Nardinclant in leen van Elten hadden. De toenmalige abdis van Elten, Godelinde (1272-1288), werd naar Vreeland gehaald, waarna de onderhandelingen over Nardinclant konden beginnen. Deze duurden van 6 tot 13 mei en werden gehouden in aanwezigheid van Gijsbrecht. Naar de opvatting van de auteur Van Amstel dwong Floris V de abdis de ‘contracten’ met Gijsbrecht IV van Amstel te verbreken en diens rechten voor 25 pond aan hem over te dragen. Hij wijst hierbij op de passage in de overdracht van 1280 waarin de rechten van Gijsbrecht als usurpaties worden afgedaan en kwalificeert deze als ‘een onwaarachtige verklaring van de graaf van Holland’.⁷⁷ Immers, de Van Amstels konden bewijzen dat zij hun Nardinclantse lenen rechtmatig verworven hadden. In 1292 beloofde Gijsbrecht de brieven die zijn rechtmatig bezit in Nardinclant moesten bevestigen aan Floris te geven.⁷⁸

Maar wat waren die bewijzen? Volgens de oorkonde ging het om twee verklaringen die de vader van Floris V, Rooms-Koning Willem II († 1256), aan de Van Amstels had afgestaan; twee verklaringen van een paus en een uitspraak van de abt van de Sint-Paulus abdij te Utrecht. Deze bewijzen zijn niet overgeleverd en het kan dat Floris ze na ontvangst heeft laten vernietigen.⁷⁹ Dat kan dan pas in 1292 gebeurd zijn. Het is vooral de oorkonde, uitgevaardigd door Godelinde nadat de overdracht van Nardinclant in kannen en kruiken was, waarin ze verklaart dat indien Gijsbrecht IV van Amstel kon bewijzen dat hij de Nardinclantse lenen rechtmatig in bezit had hij deze ook weer tot zich kon nemen, die verwarring sticht.⁸⁰ De daarin opgenomen clausule is in de ogen van de auteur Van Amstel duidelijk. De abdis kwam terug op haar ‘afgedwongen medewerking inzake de overdracht van de goederen in Nardinkland [...] en maakte bekend, dat Gijsbrecht IV van Amstel wel degelijk rechten op deze goederen bezat’.⁸¹

Deze oorkonde kan drieledig opgevat worden. Vanuit Eltens standpunt was het een poging om de zaken goed af te handelen. Tegelijkertijd kon Gijsbrecht druk hebben uitgeoefend op het stift. Vanuit Hollands standpunt zou ook deze oorkonde kunnen zijn afgedwongen om de zaak voorgoed te beëindigen, want als Gijsbrecht geen bewijzen kon overhandigen, dan was de zaak geheel klaar. Door die eventuele bewijzen in bezit te nemen en te vernietigen zou de overeenkomst uit 1280 niet ondermijnd kunnen worden. Vanuit het standpunt van de heren van Amstel ligt het gecompliceerder. Zij hadden het idee dat de rechtmatigheid van hun bezit in Nardinclant voldoende onderbouwd was en hadden daarvoor die bewijzen.

Het is billijk te stellen dat Floris V kasteel Vreeland op zes mei heeft veroverd en de bezittingen van de Van Amstels al tijdens het beleg verbeurd liet verklaren.⁸² Op 3 en 5 mei 1280 is het kasteel Vreeland nog in Amstels bezit, blijkens twee Hollandse oorkonden. Floris liet ze uitvaardigen terwijl hij met zijn leger voor het kasteel stond.⁸³ Op 6 mei vond de overdracht van Gooiland aan Holland plaats. Waarschijnlijk heeft Floris op zeker moment besloten ook de Amstelse goederen te usurperen. Hij deed dat echter zorgvuldiger door de abdis van Elten uit te nodigen en haar tot een pachtovereenkomst te verleiden. Op die manier sloeg hij twee vliegen in een klap: hij had de Van Amstels uitgeschakeld door én hun kasteel én hun leengoederen aan zich te trekken én hij had een buffer opgeworpen tegen het Sticht door de verwerving van de gezagsrechten over Gooiland.

Om de verovering van Vreeland kracht bij te zetten werd de overdracht van Nardinclant met de voorwaarden en uitzonderingen in het kasteel op schrift gesteld. Het is inderdaad voor te stellen dat Godelinde min of meer gedwongen werd mee te werken aan een overdracht van Nardinclant aan Holland, maar het is ook voorstelbaar dat zij er verheugd over was (geen rompslomp meer maar wel inkomsten). In ieder geval was Elten niet bepalend in deze zaak en was er voor 1280 sprake van voortdurende onmin tus-

⁷⁷ Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 128.

⁷⁸ OHZ V Dijkhof en Kruisheer nr. 2706 (15 maart 1292): ‘[...] dat ic hem sal gheven die twee lettren die ic hebbe van here Willem sinen vader, die wilener coninc was van Romen, alsoe van den goede van Naerdinclant ende die twee pawes brieve met de abs brieve van Sente Pauwels van Utrecht van dienselve goede [...]’.

⁷⁹ OHZ Kruisheer IV II nr. 1076 en 1077 kennen het volgende regest: ‘Rooms-koning Willem vaardigt twee oorkonden uit van onbekende strekking met betrekking tot Het Gooi’.

⁸⁰ OHZ Kruisheer IV nr. 1909 (14 mei 1280).

⁸¹ Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 128.

⁸² Volgens De Graaf vond de verovering van Vreeland halverwege mei plaats. Gijsbrecht trachtte zijn broer Arnoud die de burcht verdedigde met 1000 man te ontzetten, maar kreeg slaag van 400 Zeeuwen. De Graaf, ‘De kastelen van Floris V’, 186.

⁸³ OHZ Kruisheer IV nr. 1901 (3 mei 1280) en nr. 1902 (5 mei 1280): ‘[...] doe wi laghen vor Vredelant’.

sen het stift en de Van Amstels. Daarover kan geen misverstand bestaan, getuige de volgende mededeling in de oorkonde waarin Gijsbrecht belooft de brieven af te staan die zijn aanspraken zouden ondersteunen: '[...] dat plait gheent wordet tusschen die abdisse van Elten ende mi [Gijsbrecht] dat wi onderlinge hebben'.⁸⁴

Het is dus duidelijk waarom de Eltense abdis Godelinde begin mei 1280 richting kasteel Vreeland vertrok. Aldaar trof zij Floris V die wel brood zag in haar gebied en ze kwamen tot een overeenkomst over de overdracht in pacht van het Nardinclant. Wat hield de pachtovereenkomst nu precies in?

1280: de overdracht van Nardinclant aan het graafschap Holland

Op 6 mei 1280 gaf Godelinde de *terra* Nardinclant met alles wat daarbij hoorde in erfelijke pacht aan de Hollandse graaf Floris V en zijn nazaten. Uitgezonderd werden de inkomsten van de kanunniken en de lenen van de dienstlieden van de abdis.⁸⁵ Inbegrepen waren dus de usurpaties van de heren van Amstel.⁸⁶ Een week later, op 13 mei 1280, bevestigde Floris V de overeenkomst. Hij liet verklaren dat hij een *terram* Nardinclant in erfelijke pacht nam tegen betaling van 25 Utrechtse ponden, jaarlijks te voldoen op 11 november (Sint-Maarten). Opnieuw werden de inkomsten van de kanunniken en de lenen van de dienstlieden van de abdis uitgezonderd en ook nu werden de usurpaties van de heren van Amstel inbegrepen.⁸⁷ Godelinde moest echter toestemming verkrijgen van haar stift – kapittel en kanunniken – en ook van de voogd, de graaf van Gelre, om de overdracht te laten plaatsvinden. Daarom liet ze op dezelfde dag (13 mei) een oorkonde uitvaardigen waarin wordt gesteld dat zij graaf Floris binnen een jaar een verklaring van haar convent zou leveren waarin het instemde met de verpachting van Gooiland aan Holland.⁸⁸ Die instemming volgde uiteindelijk op 29 november 1281.⁸⁹ In 1280 werd het volgende aan de graaf van Holland in pacht overgedragen:

*Nos Gydelendis...quod de communi consensu conventus nostri contulimus sive concessimus illustri viro domino Florentino comiti Hollandie et suis heredibus terram que vocatur Nardinklant. Cum omnibus pertinentiis suis, dominio, iurisdictione, redditibus, obventionibus, hominibus curmedis, agris, terris cultis et incultis, silvis, paludibus, pascuis, pratis, aquis, aquarum decursibus et omnibus iuribus, quibuscumque nominibus censeantur, nobis in dicta terra pertinentibus...*⁹⁰

Belangrijk is dat de akkers, de gecultiveerde en ongecultiveerde gronden, de bossen, de weiden, graslanden, wateren en waterlopen ofwel meren en rivieren en alles wat verder nog genoemd kon worden of aan genoemd land toebehoorde, deel uitmaakten van de pachtovereenkomst. Het omvatte blijkbaar het *gehele* Eltense domein Nardinclant, getuige deze pertinentieformule.⁹¹ Verder is opvallend dat de keurmedigen met name genoemd werden. De Hollandse bevestigingsoorkonde van een week later is minder ampel:

*Nos Florentinus...quod recepimus a venerabili domina Gadelande abbatisse ecclesie Alty-nensis terram que vocatur Nerdinclant cum omnibus pertinentiis suis et cum omnibus iuribus suis, quibuscumque nominibus censeantur, ad ipsam abbatissam et ad ecclesiam suam in dicta terra pertinentibus, omni iure quo dicta terra ad ipsam abbatissam pertinet tenendam...*⁹²

⁸⁴ OHZ V Dijkhof en Kruisheer nr. 2706 (15 maart 1292).

⁸⁵ Het kapittel van Elten bestond uit een abdis, drie tot zes stiftedames, vier wereldlijke kanunniken en vier geestelijke kanunniken. Gies, *Land und Leute*, 134-135.

⁸⁶ OHZ Kruisheer IV nr. 1903. Van Mieris nam een vertaling op: Van Mieris, *Groot Charterboek*, 405-406. Zie Heussen en Van Rijn, *Oudheden en gestichten Utrecht*, II, 360-363.

⁸⁷ OHZ Kruisheer IV nr. 1906 (13 mei 1280).

⁸⁸ OHZ Kruisheer IV nr. 2034 (13 mei 1280).

⁸⁹ OHZ Kruisheer IV nr. 1988 (29 november 1281).

⁹⁰ OHZ Kruisheer IV nr. 1903 (6 mei 1280): Wij Godelinde ... dat wij met instemming van ons convent aan Floris graaf van Holland en zijn opvolgers een land dat Nardinclant wordt genoemd hebben overdragen, met alles wat daarbij hoort, de heerschappij, de gezagsrechten, inkomsten, revenuen, keurmedigen, akkerlanden, gecultiveerde en ongecultiveerde landen, bossen, veenlanden, weidegronden, graslanden, water en waterlopen en alle andere rechtens daartoe behorende zaken die in voornoemd land genoemd kunnen worden.

⁹¹ Zie over de pertinentieformule Dekker, 'Een mislukte cope', 113; Tits-Dieuaide, 'Grands Domaines', 23-50.

⁹² OHZ Kruisheer IV nr. 1906 (13 mei 1280). Een zeventiende eeuwse afschrift van een vidimus uit 1494 aangaande de oorkonde van 13 mei 1280 bevindt zich in Naarden: VVSLVG 3706.

In plaats van een gedetailleerde opsomming werd meegedeeld dat een *terram* Nardinclant uit handen van de abdis was ontvangen met alles wat daartoe behoorde en inclusief alle rechten binnen het gebied die maar genoemd konden worden, en met alle bevoegdheden die de abdis aldaar had gehouden. Elect-bisschop Jan van Nassau verklaarde dat de overeenkomsten ten overstaan van hem waren volbracht en liet bepalen dat indien de graaf van Holland de pachtsom niet zou of kon voldoen, excommunicatie zijn deel zou worden. Als na een jaar nog niet was betaald, dan zou het Nardinclant in zijn geheel terugvallen aan het stift Elten. De graaf en zijn erfgenamen konden er dan geen enkel recht op laten gelden. Die erfgenamen moesten ook binnen een jaar na het overlijden van hun vader de pachtsom overmaken, want anders viel ook dan het Nardinclant geheel aan Elten terug. De abdis was op haar beurt verplicht de verpachting te bevestigen.⁹³ We weten nu wat er werd overgedragen en met welke terminologie dat gepaard ging. Maar wat is precies het rechtskarakter van de overdracht?

Het rechtskarakter van de overdracht

Een anonieme scribent meldt om en nabij 1500 dat ‘Eerst dat Goylant off Neerdingerlant een heerlichheit ende lant is geweest heeft tot eeuwijgen dagen up himseluen zonder te wesen vanden Stichte van Utrecht of vanden graefstcepe van Hollant [...] ende over 500 jaeren bijden Keyser ende den particulier heer van Goylant gegeven is geweest aen den kerken van Elten van welcker kercke een grave van Hollant dat sij pachte hout mit allen der heerlichheit ende toebehoren nyet uytgescheyden’.⁹⁴

Het bovenstaande betreft de intro van een stuk dat handelde over problemen tussen het Sticht en Gooiland, specifiek over een stuk veen met de naam Wiltvang. Interessant is dat er enige consensus leek te bestaan over de wijze waarop Gooiland aan het graafschap Holland werd toegevoegd: eerst is Gooiland of Nardinclant niet het bezit geweest van de bisschop van Utrecht of de graaf van Holland. Daarna is de streek via de keizer en door een heer van Gooiland aan Elten geschonken – dat moet Wichman van Hamaland zijn geweest – en vervolgens is dat gehele gebied met alles wat daartoe behoorde overgedragen aan het graafschap Holland. Zo klaar als een klontje. Maar niet iedereen is het met deze typering eens.

De aard van de rechtshandeling wordt veelal gekenmerkt als een publiekrechtelijke overdracht, waarin tevens het overheidsgezag was begrepen,⁹⁵ of als een onbloedige vereniging van gebieden. De abdis van Elten was landsvrouwe van Nardinclant en droeg haar heerlijke rechten en grondbezit over in eeuwigdurende erfpacht.⁹⁶ Enklaar meende dat de *macht* – dus de grafelijke macht – met het grondbezit in 1280 aan de Hollandse graaf wordt overgedragen. De redenen hiervoor worden gezocht in de geografische afstand tussen het stift en Nardinclant, moeilijkheden met onwillige leenmannen en de opkomst van de heren van Amstel.⁹⁷ De macht of liever de grafelijke macht van de graaf van Nardinclant was op den duur door het stift uitgehold, op basis van de immuniteit.⁹⁸ Helaas is er geen enkel bericht overgeleverd waarin een graaf in Nardinclant wordt genoemd. Ik denk dat de graaf van Hamaland ook graaf van Nardinclant is geweest; het gebied is tot 1280 nooit met een ander grafelijk bewind geassocieerd.⁹⁹

Rinkel stelde dat er in 968 louter een zogenoemd *praedium*¹⁰⁰ in Nardinclant aan Elten werd overgedragen, dat groter dan een curtis of villa was. Het bevatte een bevolking van eigen lieden en bestond vooral uit bossen, weidegronden en woeste gronden en was door de keizer als leen (*beneficium*) aan graaf Wichman afgestaan. Het ging dus niet om het gehele graafschap Nardinclant. Het *praedium* zou het latere Gooiland betreffen.¹⁰¹

⁹³ OHZ Kruisheer IV nr. 1903 (6 mei 1280) en nr. 1906 (13 mei 1280).

⁹⁴ VVSLVG 3688, 264. ‘Aengaende dInformatie vanden Wiltvang ende bepalingen van Goylandt – Copie’.

⁹⁵ Van Erk, *De Erfgooierskwestie*, 12.

⁹⁶ De Monté Verloren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 113. Gebaseerd op de opvatting van Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 16 e.v. De auteurs wijzen op een vergelijkbare overeenkomst, de koop van de landsheerlijkheid Waterland door Jan Persijn. Ook daar wist de ‘verkoper’ bepaalde rechten aan zich te houden. OHZ Kruisheer nr. 2047 (28 juli 1282).

⁹⁷ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 16 e.v.: ‘Deze macht met het grondbezit, dat zij in Naardingerland bezat, droeg de abdis van Elten [...] aan den graaf van Holland over’.

⁹⁸ Palmboom nam die mening over. Palmboom, *Sint-Jan*, 251.

⁹⁹ Vgl. Heidinga, *Medieval Settlement*, 184-187.

¹⁰⁰ Rinkel meende dus dat het niet om leengoed ging maar om allodiaal goed van Wichman.

¹⁰¹ Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 32-34.

Het bewijs dat er onderscheid is geweest tussen een praedium in Nardinclant en het graafschap blijkt uit de 'corte Informatie' uit 1471 aangaande processen over de grenzen tussen het Sticht en Gooiland. Volgens het Sticht had keizer Otto Elten zowel het leen van Wichman en al het land dat hij zelf bezat in Nardinclant overgedragen, maar 'niet Neerdingerlandt zelve'.¹⁰² De abdis van Elten gaf in 1280 echter 'geheel' Nardinclant aan Floris in leen, althans 'alles wat zij beweerde te hebben', gezien de problemen die de heren van Amstel daarover maakten. De inwoners van Gooiland bleven na 1280 stichtgenoten van Elten en behielden alle voorrechten die zij door een 'voortgezet' gebruik en door de toelating en goedkeuring van de abdis verkregen hadden op het gebruiksrecht van de Gooise gemene gronden, aldus Rinkel. Tevens moesten zij bepaalde tijnsen en koptienden (zie onder) blijven betalen.

Volgens Rinkel moet de overdracht in het licht worden gezien van de wens van Elten om een machtig heer als Floris over zijn rechten en bezittingen te laten waken. Het stift behield echter sommige rechten, zoals een hofstede, verschillende koptienden van de bezaaide landen en tijnsen van de maatlanden. De abdis, aldus Rinkel, bleef 'de eigenlijke grondeigenares' en Floris verkreeg een erfelijk leenbezit en de daarmee verbonden landsheerlijke rechten. Floris moest echter de inwoners beschermen en hun 'eenmaal' verkregen rechten eerbiedigen, die steunden op oeroude gebruiken of in andere woorden op het gewoonterecht, waaronder het gebruiksrecht op de gemene gronden.¹⁰³

Van Erk zag in de overeenkomst van 1280 absoluut geen overdracht van de eigendom. Er was alleen sprake van *dominium*; heerschappij. De pachtsom en de bepaling dat het goed bij vererving opnieuw uit de handen van de abdis ontvangen moest worden, wijzen volgens hem op een erfelijke pacht. Verder vergeleek Van Erk de zin *terram quae vocatur Nardinclant* met de duiding van het gebied in 968: *quicquid in comitatu Nardinclant ad eam diem habuimus*¹⁰⁴ en concludeerde dat het om het hele gebied ging. Net als Enklaar beschouwde hij de keurmedigen als de opvolgers van de *mancipia* uit 968.¹⁰⁵

Luden zag de problemen die de heren van Amstel maakten en de grote afstand tussen Elten en Nardinclant als voornaamste redenen voor de overdracht van het gebied aan de Hollandse graaf. Luden waarschuwde: 'Het is voor een goed begrip der verdere geschiedenis van Het Gooi van belang, indachtig te zijn dat aan die heerschappij gepaard ging het bezitsrecht van den bodem met alles wat daartoe behoorde, op enkele uitzonderingen na'.¹⁰⁶ Ofwel het bezit of de eigendom kwam toe aan de graaf van Holland en die uitzonderingen betreffen de hierboven genoemde. Veel eerder (1842) uitte Perk zijn opvattingen. Hij vertaalde de oorkonde van 6 mei 1280 uit het Latijn en vooral de passages 'welke ins in 't gemelde land toebehoren', en 'het regt 't gene wij en onze kerk op 't gemelde land gehad hebben' deden hem besluiten de overdracht te karakteriseren als een 'gewone' (in de zin van gebruikelijke) overeenkomst met de gangbare termen die werden gebruikt ten tijde van het leenstelsel. Het was Floris en Godelinde vooral te doen om de Van Amstels te fnuiken.¹⁰⁷ Wat er precies werd overgedragen was volgens Perk het volgende: de soevereiniteit van het land, met de regalia of daaraan verbonden rechten op het geheel en de gemene gronden; en de eigendom van enige gebiedsdelen.¹⁰⁸

Het is de verdienste geweest van Moorman van Kappen om het rechtskarakter van de overdracht opnieuw te interpreteren. Wordt er in vele studies naar Gooiland gesproken over de verkoop van Gooiland, van Kappen introduceerde een andere mogelijkheid. Hij stelt dat deze rechtshandeling traditioneel opgevat wordt als een overdracht van de grond als vermogensobject, met de bijkomende rechten en bevoegdheden. Naar aanleiding van de jaarlijkse (erf)pachtbetaling is er het twistpunt of hier sprake was van een eigendomsoverdracht met een voorbehouden (grond)rente dan wel een erfelijke pacht. Dan zou de bekende eigendomsverschuiving kunnen hebben plaatsgevonden: de erfpachter gedroeg zich op den duur als eigenaar.¹⁰⁹

¹⁰² Ibidem, 36.

¹⁰³ Ibidem, 39-41.

¹⁰⁴ OSU I nr. 126 (968).

¹⁰⁵ Van Erk, *De Erfgooierskwestie*, 14; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 19.

¹⁰⁶ Luden, *Het Gooi en de erfgooiers*, 16.

¹⁰⁷ Perk, *Verslag omtrent...tot dat gebruik*, 9.

¹⁰⁸ Ibidem, 15.

¹⁰⁹ Zie Van der Linden, 'De abdij van Egmond en haar erfhuurders', 52.

Op basis van Immink en Van der Linden, die zich bezighielden met leenverhoudingen in de vroege Middeleeuwen, stelde Moorman van Kappen dat men in de oorkonde van 1280 ook een overdracht van de *terra* Nardinclant als *grafelijk gezagsterritoir* zou kunnen zien, omdat het gebied in 968 als *comitatus* ofwel graafschap werd geduid.¹¹⁰ Dan blijft volgens Moorman van Kappen de vraag over waarop het latere ‘grondheerschap’ van de Hollandse graven berustte. Het leek hem niet onwaarschijnlijk dat de graven gebruik maakten van hun – overigens geüsurpeerde – wildernisregaal en aldus de eigendom konden opeisen over de gemene gronden. Zij hadden dat immers ook elders gedaan. Of zij daarin slaagden hing af van de mate van ‘weerwerk’, zoals Van Kappen dat noemde. De overdracht zou dus meer in een publiek – dan in een privaatrechtelijk perspectief moeten worden beschouwd.

Volgens Moorman van Kappen behield Elten een grondheerlijke band met Nardinclant die geheel los stond van de gezagsrechten: alle zaken die betrekking hadden op de grond bleven aan het stift, bijvoorbeeld de uitgezonderde lenen maar ook eventuele gebruiksrechten op de gemene gronden. Dat het om zuivere erfpacht ging blijkt uit de bovengenoemde clausules. Deze interpretatie deed weliswaar meer recht aan de inhoud van de pachtovereenkomst, maar was niet geheel juist. Niet alle zaken die betrekking hadden op de grond bleven aan Elten. De gebruiksrechten op de gemene gronden waren weliswaar al lang geleden aan de Gooise boeren toegekend, maar werden in feite mee verpacht. In de vijftiende eeuw kwam het tot een aantal conflicten tussen de graven van Holland en de Gooise boeren dat hierop meer licht laat schijnen.

Het ging de graven toen inderdaad om de *terra*, maar dan vooral in hun hoedanigheid van *dominus terrae*: landsheer.¹¹¹ Indachtig het wildernisregaal op de woeste gronden en het feit dat Nardinclant een graafschap was, een *comitatus*, plus het feit dat de ongecultiveerde Gooise gronden aan hen verpacht waren, moeten de graven van Holland gedacht hebben ook het volledige gezag over die gemene gronden verkregen te hebben. Van der Linden sprak over een ad hoc constructie, waardoor de graaf de overheidsbevoegdheden geheel in handen kreeg, maar zonder enig expliciet gesteld privaatrechtelijk “bloot-eigenaarschap” van Elten. Volgens hem was het wildernisregaal helemaal niet van toepassing; de graaf had het regaal simpelweg niet nodig omdat hij de gemene gronden al in pacht had. Ik ben het met Van der Linden eens, met de kanttekening dat de graaf het regaal wel als instrument heeft kunnen inzetten. Daarnaast bestaat de mogelijkheid dat hij zich er niet echt mee bezighield: hij beschouwde zich immers als de feitelijke eigenaar, ook al was hij erfpachter, en zal niet voortdurend vooraf bepaald hebben of hij gebruik zou gaan maken van zijn wildernisregaal.¹¹²

De Gooise boeren daarentegen gebruikten bepaalde gemene gronden zoals ze die altijd hadden gebruikt. Daarnaast hadden zij weinig tot geen trek in ontginning van die gronden of gronden die daaraan aanpalend lagen. Hier ligt de kiem van de conflicten tussen de Hollandse graven en de Gooise markegenoten: behoorden de gebruiksrechten op de gemene gronden tot het ongeschreven gewoonterecht of vielen ze ‘gewoon’ onder het landsheerlijke territorium (de *terra*), ofwel behoorden zij tot het verpachte of vielen zij daar buiten? Voordat die vraag wordt beantwoord, wordt nagegaan hoe er van ‘Eltense’ zijde naar de pachtovereenkomst werd gekeken.

Het pachtregister van Elten uit circa 1380- circa 1440 kent de volgende passage, onder de kop ‘Dit is pacht die men schuldich is to Elten’:

‘Item een Greue van Hollant is jaerlix schuldich der abdien van Elten van Neerderlant XXV alde scilde in die martini. Daer heuet hi voer in pacht die stat to Neerden myt den IV derpen in Goylant geleghen. En die XXV scilde hebben mede die canonicke van Elten. Also dat men deylt in LIII pd. en der ponde heuet die abdye XXV en die canonick dat ander. Also dat III canonick hebben ellic V pd. En her Henrie Gebines prauende VII. pd. En her Gerijt Boy sine prauende II pd. En die II coesters V pd’.¹¹³

¹¹⁰ Moorman van Kappen, ‘Ongedeeld ten eeuwigen dage’, 8-25. Overigens meldt Van der Linden: “‘Verpachten’ bleek mij, aldus te werk gaande, een middeleeuwse rechtsfiguur te zijn waarbij men iets tegen een jaarlijkse betaling in andermans handen geeft en waarbij dit dan, tenzij uit de bronnen anders blijkt, “ten eeuwigen dage” is’. Brief Van der Linden aan Hoppenbrouwers 21-3-2003, 3; Van der Linden, ‘De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent’, 164-165.

¹¹¹ Kuys, ‘De landsheerlijkheid van Gelre en Zutphen’, 328.

¹¹² Van der Linden, ‘De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent’, 170-171.

¹¹³ GA Microfilm z.n.: ‘Item een graaf van Holland is de abdy van Elten inzake Nardinclant jaarlijks 25 oude schilden schuldich op Sint Maarten. Daarvoor heeft hij in pacht de stad Naarden en de vier dorpen in Gooiland gelegen [Blaricum, Hilversum, Huizen en Laren – Bussum

Het specificeren van de pachtobjecten op deze plaats, in tegenstelling tot de pachtovereenkomst en de bevestiging daarvan uit 1280, namelijk de stad Naarden en de vier dorpen die in Gooiland liggen, duidt erop dat het Eltense Nardinclant in 1280 in ieder geval ook dat gebied omvatte. Dit correspondeert met het idee dat uit het grotere Nardinclant Gooiland en dus de marken evolueerden en allengs de afbakeningen daarvan plaatsvonden.

Dat er in 1280 nog niet over een stad en afzonderlijke dorpen werd gesproken, in ieder geval niet in juridische zin, had te maken met het simpele feit dat de stad en de dorpen zich nog volop ontwikkelden en na de vorming van de marke in de loop van de tijd daarin hun plek kregen. Wel moet gezegd dat op het einde van de veertiende en begin vijftiende eeuw de steden een zwaardere rol speelden in de machtsverhoudingen en de uitoefening van het landsbestuur.¹¹⁴ In de schaarbrieven die toen werden uitgevaardigd, werd ook onderscheid gemaakt tussen de stad en de dorpen. Later zou dat onderscheid nog duidelijker naar voren komen in de benaming van de organisatie, Stad en Lande van Gooiland.

Opmerkelijk is dat een deel van de pachtsom terecht kwam bij de kanunniken van Elten, namelijk 28 pond. In de rekening van de rentmeester en baljuw van Amstelland en Waterland uit 1344 wordt die betaling expliciet vermeld: 'Item den canoniken van Elten bi haren Hermans brief van Arnem canonic tElten uten tijns van Goylant van den iare xliiii xxvij [28] lb. goets ghelts maect xvij [18] lb. xij [13] s. iij [4] d. holl[ants]'.¹¹⁵ Ook in latere rekeningen komt deze betaling voor. Maar de totale pachtsom bedroeg 25 oude Franse schilden en de erfpacht van Nardinclant was op 25 Utrechtse ponden vastgesteld. De 'nieuwe' pachtsom omvatte inmiddels twee betalingen die samengevoegd waren tot één bedrag. De aanvankelijk uitgezonderde inkomsten van de kanunniken waren namelijk in 1280 of kort daarna ook in pacht overgedragen aan het graafschap Holland. In een verklaring van abdis Margaretha van Manderscheid uit 1572 valt te lezen dat Floris V naast de erfpacht van Nardinclant ook de inkomsten van de kanunniken in pacht overnam.¹¹⁶ De samenvoeging van beide betalingen tot een bedrag van 25 oude Franse schilden geschiedde na 1365. In dat jaar werd Elze van Holtzate verkozen tot abdis van Elten en zij sloot in een niet te achterhalen jaar een overeenkomst met de graaf van Holland, waarin tot die samenvoeging werd besloten.¹¹⁷ Vandaar dat het Eltense pachtregister bovenstaande passage kent. De graaf van Holland verzekerde zich zo van nog meer controle over Nardinclant.

Het tweede bericht in het pachtregister betreft een *Copia Littere* van de bevestiging van de pachtovereenkomst door Floris V op 13 mei 1280. Het is in het Middelnederlands en een vrij strikte vertaling van het origineel.¹¹⁸ Het feit dat een afschrift werd opgenomen in het Eltense pachtregister betekent dat de overeenkomst nog van kracht was. Het graafschap Holland liet dat merken op een andere wijze, namelijk door de jaarlijkse betaling niet te verzaken.¹¹⁹ Opvallend is dat de usurpaties van de Van Amstels niet meer met name genoemd worden. Kennelijk bestonden daarover geen problemen meer en waren er geen sterke pretendentes die met eventuele nagelaten rechten van de Van Amstels te hoop liepen (zie verder).¹²⁰

ressorteerde onder Naarden]. In de 25 schilden delen ook de kanunniken. De schilden worden verdeeld in 53 pond; daarvan krijgt de abdy 25 en krijgen de kanunniken 28 pond. Drie kanunniken hebben ieder vijf pond; heer Henrie Gebines een prebende van zeven pond; heer Gerrit Boy een prebende van twee pond; en de twee kosteren samen vijf pond'. Dit bericht is tussen 1400 en 1440 vervaardigd. Vgl. Kist, 'Tynsboek', 153. Hilhorst en Hilhorst merkten al het verschil op tussen de 28 genoemde ponden en de te tellen 29 ponden en hielden het op een schrijffout. Hilhorst en Hilhorst, *Soest, Hees en De Birk*, 65. Overigens kan ik niets zinnig zeggen over de toenmalige waarde van de genoemde bedragen.

¹¹⁴ Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning*; Janse, 'Een in zichzelf verbeeld rijk', 69.

¹¹⁵ NI-NaHa – 3.01.01, 4.2.07, nr. 1656. 25 en 28 pond is samen inderdaad 53 pond. Vgl. Hilhorst en Hilhorst, *Soest, Hees en De Birk*, 64-66.

¹¹⁶ Hilhorst en Hilhorst, *Soest, Hees en De Birk*, 65-66: '[...] waer naer alzoe met die canonicken tot Elten gehandelt es dat sij luijden haer goeden die sij in den voersz. landen leggende hadden oick afgestaen hebben tot behouft van den voersz. grave [Floris V], alsoe dat sij daer voer jairlix hebben souden acht ende twintich pondt [...]']

¹¹⁷ Ibidem, 65.

¹¹⁸ Het nieuwste oorkondenboek van Holland en Zeeland noemt het niet in de opsomming van afschriften. OHZ Kruisheer IV nr. 1906.

¹¹⁹ Dat is niet altijd even soepel gegaan. Zo beloofde Graaf Willem III in 1327 de 25 ponden te zullen betalen. Dat was blijkbaar nodig. MRVG, 443 / Van Mieris, *Groot Charterboek*, II, 434. Jan van Beieren gelastte rond 1420 zijn baljuw om de vijftientig ponden over te maken, maar pas na een aanmaning van de toenmalige abdis (zie hoofdstuk drie). Echter in de meeste grafelijke rekeningen is de jaarlijkse betaling aan Elten en zijn kanunniken te vinden. Zie NI-NaHa – 3.01.01, 4.2.07, nrs. 1653-1679 en NI-NaHa – 3.01.27.02, nrs. 3036-3162. Zie Hamaker, *De rekeningen der grafelijkheid van Holland*, I, 335 en Prevenier & Smit, *Dagvaarten*, 111, nr. 182, 1352.

¹²⁰ Over de mogelijke lotgevallen van Gijsbrecht na de moord op Floris (1296), De Boer, 'Holland in Pruisen', 219-233. Zie ook Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 305.

De uitzondering van de lenen van de dienstmannen van het stift is wel opgenomen: 'Voertmeer so heuet die v. Abdisse vytghenamen mit namen oer dijnstmans die van den gueden liggende in Neerderlant daer in sint beleent van oer. In weliken wij noch onse eruen gheen recht hebben sullen.'¹²¹

Samengevat behelst de overdracht van Nardinclant aan het graafschap Holland door het stift Elten in 1280 het volgende:

1. Alle gezagsrechten over het *gehele* Eltense Nardinclant, met alles wat daartoe behoorde, getuige de termen *terra*, *dominium* en *iusisdictione*, werden overgedragen aan het graafschap Holland en zijn graven.
2. In feite gingen oorspronkelijke leengoederen van graaf Wichman van Hamaland, gelegen in het voormalige graafschap Nardinclant, over naar de graaf van Holland. Ik weet niet precies welke overheidsrechten daartoe behoorden. Het stift Elten ontving die leengoederen in 968 als schenking van Wichman en in 973 verkreeg het over al zijn goederen de immunititeit.
3. Floris V nam als landsheer niet alleen een complex van grafelijke en immunitetsrechten over, maar ook de Eltense grondheerlijkheid. Het ging namelijk niet alleen om de *terra* Nardinclant, maar ook om de weidegronden, heiden, bossen en, niet onbelangrijk, de ongecultiveerde gronden (*terris incultis*) en de keurmedigen (vastgesteld in de pertinentieformule). De *terra* Nardinclant en alles wat daarbij hoorde bestond dus uit een mix van gezagsrechten en een *curtis* of hof, dat wil zeggen een mengeling van private en publieke rechten. Ofwel Floris V werd in twee opzichten de opvolger van het stift Elten: landsheerlijk en grondheerlijk. Ook Van der Linden meende trouwens al dat de regeling van 1280 ging om een complex gezagsrechten, in casu over een 'reilende en zeilende' streek met diverse dorpen en een meent.¹²²
4. Het ging om een erfelijke pacht: indien de erven van Floris de pachtsom niet konden of wilden betalen, dan viel het verpachte terug aan het stift Elten. Tevens diende iedere nieuwe Hollandse graaf het Nardinclant uit handen van de abdis te ontvangen.
5. Sommige dienstlenen van (Eltense) dienstlieden, zoals het maarschalkambt van Gooiland of het holtrichterschap alsmede de inkomsten van de kanunniken van het stift werden uitgezonderd.¹²³ De graven van Holland beloofden dat zij die inkomsten zouden vergaren en overmaken. In feite werd de graaf van Holland de vertegenwoordiger van het stift Elten door zorg te dragen voor de *pensiones canonicorum Altynensium*¹²⁴ of *pensionarii dictorum canonicorum in Nardinclant*.¹²⁵ Het is waarschijnlijk de opmaat geweest voor de latere verpachting van die inkomsten; vervolgens werden die samengevoegd met de erfpacht tot een bedrag.
6. Inbegrepen waren de goederen die Gijsbrecht IV van Amstel in Nardinclant dacht te bezitten en die hij zonder toestemming van de abdis had verworven of aan zich getrokken. Deze usurpaties maakten dus oorspronkelijk deel uit van het Eltense Nardinclant en werden nu via de overdracht ongedaan gemaakt. In feite werden de rechten van de Van Amstels door Floris V gefeodaliseerd.
7. Het is vrijwel zeker dat de Gooiers door Floris V gevrijd werden; zij betaalden immers daarna pachten en tijsen aan de baljuwen en rentmeesters van de Hollandse graaf. Ook voor andere belastingen kwamen zij in aanmerking, zoals de bede. Er werd dus niet meer direct aan Elten betaald en daarmee zullen ook bepaalde horige verplichtingen verdwenen zijn.

De vraag die nu nog steeds onopgelost blijft, is hoe en wanneer Elten aan de publieke gezagsrechten over Nardinclant is gekomen. In 968 kreeg de abdij een beneficium [leen] dat in 1129 *curtis* werd genoemd, in 973 volgde de immunitet over al zijn goederen en in 1280 gaf het stift de graaf van Holland een *terra* (territorium of land) met *dominium* (heerschappij of macht) en *iusdictio* (de bestuurs- en rechtspraakrechten) in pacht; wanneer die *curtis* een *terra* is geworden en hoe dat precies is gegaan, weet ik

¹²¹ RAG Microfilm z.n.. Vgl. Kist, 'Tynsboek', 154.

¹²² Brief Van der Linden aan Hoppenbrouwers d.d. 21-3-2003, 4; Van der Linden, 'De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent', 167.

¹²³ Die inkomsten werden door de graaf van Holland via zijn baljuw overgemaakt aan de Eltense kanunniken: 'Item der canoniken van Elten bi haren Hermans brief van Arnem, canonic 't Elten, uten tinze van Goylant van den jare 44 [1344], 28 LB goets ghelts, maect 18 LB 13 sc. 4.d. holls. Hamaker, *De rekeningen der grafelijkheid van Holland*, I, 335.

¹²⁴ OHZ Kruisheer IV nr. 1903 (6 mei 1280).

¹²⁵ OHZ Kruisheer IV nr. 1906 (13 mei 1280).

niet, maar ik zou dat in navolging van Enklaar willen verbinden aan de in 973 verleende immunitetsrechten. De wereldlijke zaken werden sindsdien door gerechtsvoogden afgehandeld. Het kan zijn dat de meiers van Nardinclant, vermoedelijk vanaf het begin van de dertiende eeuw openvolgende leden van de familie Van Amstel, binnen hun machtspolitiek enige voogdijzaken en dus wereldlijke publieke gezagsrechten usurpeerden.¹²⁶ Floris V verkreeg in ieder geval ook die usurpaties van Gijsbrecht van Amstel in pacht en daarmee eveneens die eventueel ‘verloren’ gegane publieke gezagsrechten. Bovendien zal hij de uitgedijde voogdijrechten over hebben genomen, of anders gezegd, Elten had geen voogd over Nardinclant meer nodig en Floris trad in zijn voetsporen (natuurlijk zonder zo genoemd te worden).

Mijns inziens is er in 1280 sprake van een overdracht in erfelijke pacht van een territorium Nardinclant met alle gezagsrechten aan de graaf van Holland, inclusief de grondheerlijkheid verbonden aan de oude curtis. Ook de gemeen gelegen gronden alsmede de ongecultiveerde (woeste) gronden behoorden daartoe. Enkele zaken werden uitgezonderd, maar dat neemt niet weg dat de Hollandse graaf de nieuwe ‘baas’ werd in Gooiland, feitelijk de eigendom aan zich trok.

Belangrijke vaststelling is dat Floris goederen in erfpacht kreeg die oorspronkelijk deel uitmaakten van een *comitatus* of graafschap en dat bepaalde inwoners (lees de Gooise geërfden, de latere markegenoten) van dat graafschap krachtige gebruiksrechten op collectief gehouden gronden hadden rusten die zich buiten de grafelijke macht en invloedssferen hadden ontwikkeld, namelijk onder het Eltense regime. De graaf van Holland nam dus enerzijds een landsheerlijke component, de gezagsrechten, anderzijds een grondheerlijke component, de grond, over. Ofwel het Gooi ging tot het Hollands grondgebied horen en de Gooiers werden onderdanen van de graaf van Holland. Zij stonden vanaf 1280 onder grafelijk gezag en dat gold ook voor hun weliswaar onder het Eltense regime verkregen en ontwikkelde gebruiksrechten op de gemene gronden en natuurlijk ook voor hun goederen.

De nasleep; Floris versus Gijsbrecht IV van Amstel

Toen de Van Amstels aan het begin van de dertiende eeuw de scepter over delen van Nardinclant gingen zwaaien, leek het een normale gang van zaken: een lokale heer die grond in leen verkreeg van een geestelijke instelling (Elten). Zoals gebleken is, zat het toch niet helemaal goed. Uit de pachtovereenkomst blijkt duidelijk dat de Van Amstels de Nardinclantse lenen hebben geïsurpeerd. In de overdracht werden uitdrukkelijk de goederen inbegrepen die Gijsbrecht IV van Amstel zonder de toestemming van de abdis van haar vazallen gekocht en dus geïsurpeerd had.¹²⁷ Toch heeft er een zekere rechtsgrond bestaan voor de aanspraken van de Van Amstels, want een week na de pachtovereenkomst – en een dag na de bevestiging van Floris – werd door Godelinde die opmerkelijke aanvullende oorkonde uitgevaardigd, waarin feitelijk een clause werd opgenomen: indien de heer van Amstel zijn pretentie zou laten gelden op Nardinclant en die rechtens kon ondersteunen en aldus daarmee de pachtovereenkomst tussen de graaf van Holland en Elten op losse schroeven zou zetten, dan zou hij die overeenkomst kunnen laten ontbinden.¹²⁸

Een dergelijke gebeurtenis vond niet plaats, maar van enige toenadering en genegeheid tussen de Van Amstels en de graven van Holland kan men niet spreken. Ster-

¹²⁶ Vgl. Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 61. Hoewel hij de oorkonde uit 1224 verkeerd interpreteert, gaf hij wel een interessante veronderstelling: ‘Aan Van Amstel werd een aan voogdijerschap verwant beheersstatuut toegekend zoals het stuk weergeeft’. Het stuk handelde echter over de rechtspositie van zijn vrouw en kinderen na zijn dood.

¹²⁷ OHZ Kruisheer IV nr. 1903 (6 mei 1280): *Sed illa bona que Gyselbertus miles de Amestele emit seu comparavit a vassalis nostris iacentia in Nardiklant, de quibus bonis a nobis infeodati fuerunt – quia talis emptio seu venditio, immo potius alienatio, per manum nostram sive per consensum nostrum numquam facte fuerunt – contulimus seu concessimus dicto comiti et suis heredibus cum sepedicta terra de Nardinklant et suis possidenda.* OHZ Kruisheer IV nr. 1906 (13 mei 1280): *Sed illa bona que Gisbertus miles de Amstela a vasallis ipsius abbatisse emit sive comparuit que quidem bona iacent in Nardinclant de quibus ab abbatisse infeodati fuerunt – quod talis emptio seu venditio per manum sive consensum ipsius abbatisse numquam processit – nobis ac nostris heredibus cum sepedicta terra et suis pertinentiis tenenda et possidenda concessit.*

¹²⁸ OHZ Kruisheer IV nr. 1909 (14 mei 1280): *quod si, Ghiselbert [...] miles de Amestelle a prefato co]m[ite] dictam terram evinceret meliori seu potiori iure quod idem comes ex parte nostra pretendere posset, [extunc dictam terram nobis resignare] po[terit] et esse quitus [a] debito pensionis, sed ducentas libras [...].*

ker, de boel escaleerde. Gijsbrecht IV van Amstel was al door Floris gevangengenomen en bleef dwars en onwillig. Vijf jaar later was het voor even gedaan. Op 27 oktober 1285 verzoende hij zich met Floris V door afstand te doen van Nardinclant en de rest van zijn bezit als leenman van Holland te behouden. Het verdrag dat deze regeling bezegelde, de zogenoemde zoen, bestaat uit veertien punten. In feite werd Gijsbrecht politiek monddood gemaakt en ook werd zijn vrijheid ernstig beperkt.¹²⁹ Zo dienden Gijsbrecht, Willem en Arnold van Amstel en hun nakomelingen te beloven dat zij nooit tegen Holland in opstand zouden komen, op straffe van verbeurdverklaring van hun goederen. Het eerste punt is dat Gijsbrecht afstand moest doen van Nardinclant, net als van zijn aanspraken op Muiderpoort, Weesp, Bijlmerbroek en het Reigerbos.¹³⁰ Op die manier werd ook het voorbehoud van Godelinde onklaar gemaakt.

De auteur Van Amstel vat de zoen van 1285 als volgt samen: 'Ondanks de knellende voorwaarden van de verzoening was een leenverhouding met de graaf van Holland de meest gunstige behandeling die Gijsbrecht IV van Amstel na zijn gevangenschap kon verwachten. Dit neemt niet weg dat de grafelijke blokkade op weg naar onafhankelijkheid, de vijfjarige internering, de confiscatie van allodiale goederen en de onverdraaglijke vernedering van het verzoeningscontract aan de leenverhouding met Floris V een irreëel karakter hebben verleend'.¹³¹ Wat niet vergeten moet worden is dat het een vrij normale gang van zaken was en wat zeker niet vergeten mag worden is dat Gijsbrecht IV van Amstel later in de raad van edelen rond Floris werd opgenomen. Het is begrijpelijk dat dit verdrag in een ander licht kwam te staan na de moord op Floris (1296), waarin Gijsbrecht een aandeel had. Immers, er moet toch een aanleiding gevonden worden om te verklaren waarom hij onderdeel uitmaakte van de samenzwering. Op het moment zelf was de zoen dus niet meer dan een gangbare oplossing, waarbij moet worden toegegeven dat er niet veel overbleef voor Gijsbrecht.¹³² Tegelijkertijd kwam hij er goed vanaf: niet alleen werd hij vrijgelaten (na vijf jaar te hebben gezeten), ook kon hij zich als leenman van Holland een bepaalde levensstijl aanmeten die hij voor zijn internering gewend was.

Nog een pachtovereenkomst: de Katentol

Een eerder voorbeeld van pachtuitgifte door Elten betreft de tol van de visvangst bij het plaatsje Katen.¹³³ Die was al sinds 973 in zijn bezit.¹³⁴ In 1241 verpachtte het stift de tol voor altijd aan de stad Deventer.¹³⁵ Ook stelde Deventer zich garant voor de opgelopen betalingsachterstand van de vorige pachter, een zekere ridder Rodolf.¹³⁶ Tegen een vaste som van twintig Deventer ponden en tien solidi werd de Katentol overgedragen aan de stad Deventer, met de bepaling dat indien de pacht niet werd betaald de tol direct en geheel terug zou vallen aan het stift. Bovendien werden de wanbetalers geëxcommuniceerd en zouden dat blijven totdat de schuld was voldaan.¹³⁷ De abdis werd nog wel gecompenseerd voor de achterstallige inkomsten uit de visvangst.¹³⁸ In het pachtregister is de overeenkomst ook te vinden, net als de bepaling dat 'stichtgenooten des stichtes van Elten ende dienstmannen Sunte Vijts onses patroons' tolvrijheid genoten te Katen.¹³⁹

¹²⁹ Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 129.

¹³⁰ OHZ Kruisheer IV nr. 2237 (1285): 'Van tersten est, dat wi Ghisebrecht here van Amestelle, bi onsen goeden wille vore ons ende onse nacominghe verthien [in rechte afstand doet] Nardingerlant met al sire behorte, die wi daer an hadden, dat onse here van Hollant ghecoft heuet met sinen penninghen jehens die abdisse van Elten, dat nemmer meer aen te thalen, noch wi, noch onser nacominghe negheen'.

¹³¹ Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 131.

¹³² Vergelijkbaar en zich in dezelfde tijd afspelend is de verovering van het kasteel Montfoort, waarin een andere Stichtse ministeriaal verscholen zat: Herman van Woerden. Ook die wist Floris onder de knie te krijgen via geweld en een strikt verdrag, waarin bijvoorbeeld de aankomende huwelijken van de dochters Van Woerden eerst door Floris goedgekeurd moesten worden. OHZ Kruisheer IV nr. 2347 (21 maart 1288); Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 130 n. 152.

¹³³ Zie Kos, 'Eens gegeven blijft gegeven', 220-226.

¹³⁴ OSU I nr. 129 (973).

¹³⁵ OSU II nr. 965 (1 mei 1241).

¹³⁶ OSU II nr. 966 (1 mei 1241).

¹³⁷ Vanuit Eltens standpunt: *Quodsi infra eandem octavam aliquando, sicut dictum est, persolvere neglexerint, extunc idem theloneum ad nos libere revertetur, et sicut arbitrati sunt dicti oppidani, sine citacione oer sentenciam excommunicacionis et interdicti ad solucionem a nobis compellendi sunt et, cum voluerimus, denunciandi* OSU II nr. 965 (1241). De oorkonde die werd uitgevaardigd door het Deventer stadsbestuur wijkt hier niet van af.

¹³⁸ OSU II nr. 965, 966: *septem solidos [...] in compensacionem piscum /septem solidos...in compensacionem piscium*.

¹³⁹ Kist, 'Tynsboek', 30.

Uit de stadsrekeningen van Deventer valt op te maken hoe de pachtsom geïnd werd. Het blijkt dat de inkomsten uit de Katentol in de stad zelf werden verzameld en door twee *verwaerders* (toezichhouders) werden beheerd en geadmireerd. Zij legden verantwoording af aan de *cameraar* (stedelijk ambtenaar, belast met het financiële verkeer) en hadden de beschikking over twee roeiboten om het tolgeld te innen. Daarnaast waren knechten in dienst die eventuele wanbetalers achtervolgden. Na 1382 werden de inkomsten uit de tol als een zelfstandige post in de stadsrekeningen opgenomen. Bij de afrekening werd de pachtsom reeds in mindering gebracht: ‘boven dat sij daer af uytghegeven hebben vor die pensie tot Elten’.¹⁴⁰

In 1463 ontving abdis Agnes van Bronckhorst (1443-1475) een klacht van enkele Naarders. Toen zij met hun goederen de IJssel wilden afzakken en voorbij de tol van Katen voeren, werden zij door de tollenaar aangeslagen. Omdat zij weigerden tol te betalen werden hun goederen afgenomen (kennelijk ging het inmiddels om meer dan tol uit de visserij). Dit was in hun ogen een regelrechte beroving. Zij waren dienstlieden van het stift Elten en hadden dus het recht tolvrij Katen te passeren. Sterker, zij noemden zich *Sunte Vijts* mannen, naar de patroon van Elten. De stad Deventer nam de klacht in behandeling, maar oordeelde op basis van een creatieve ingeving in het nadeel van de Naarders. Aangezien de tolvrijheid gegeven was aan de dienstlieden van Oud Naarden en in de wetenschap dat deze plaats rond 1350 in rook was opgegaan, vond de vertegenwoordiger van de stad Deventer dat de ‘nieuwe’ Naarders geen recht hadden op dit privilege. Bovendien was het nieuwe Naarden niet gebouwd op de plek van het oude Naarden, waarmee alle eerder verkregen rechten vervielen.¹⁴¹

Enklaar zag in deze Sint Vitus mannen een groep onbeleende dienstlieden en dus een voortbestaan van een persoonlijke band tussen de Naarders en Elten. Hierop aansluitend was zijn constatering dat sommige Naarders of Gooiers zich bleven beroepen op Eltense grondheerlijke verhoudingen en bepalingen, hoewel Enklaar deze de facto vervreemd zag van het stift.¹⁴² Dat mag in onze ogen zo zijn, maar het gaat er om hoe de Naarders het toentertijd zagen en hoe de klacht behandeld werd. Deventer manoeuvreerde handig en kwam tot de bewering dat met het verdwijnen van Oud Naarden ook de rechten van zijn inwoners waren verdwenen. Die rechten gingen niet automatisch mee naar het nieuwe Naarden.¹⁴³

De Naarders pikten het niet en zochten het hogerop. In 1490 greep Rooms koning Maximiliaan (1493-1519) in en beval de eerste deurwaarder van het Hof van Holland de stad Deventer te gelasten de poorters van Naarden tolvrij langs Katen te laten varen. De aanhef van de optekening laat daarover geen misverstand bestaan: ‘Privilegie, dat de Naarders geen tol en behoeven te geven op den Isel, genaamt de Catentol, van geenderhande goederen’.¹⁴⁴ Interessant is dat gerefereerd werd aan het feit dat Elten ‘Naarden ende ’t land van Goyland, daar sij inne gelegen is’ in handen heeft gehad en dat er ooit een keizerlijk privilege was uitgevaardigd waarin gesteld werd dat ‘[...] den poorters onser voors. Stede van Naarden voor hen ende heure nakomelingen bevrijd ende vrijhayd gegeven omme met heure schepen, goeden, waren ende coopmanschappen vrij te mogen varen ende raysen voorbij de voors. tol van Katentol, sonder tol-

¹⁴⁰ Meyer, *De stadsrekeningen van Deventer*, 25. Aansluitend op het necrologium van Elten is een tekst opgenomen met de titel ‘Katenthol’. Daarin werd vermeld dat de stad Deventer jaarlijks op Sint Maarten (11 november) de jufferen van Elten negentien mark moest betalen, voortvloeiend uit de tol te Katen. Een mark stond gelijk aan 36 oude Groten. Men moest het geld in ‘dartialich hoepen [hoeveelheden]’ verdeelen. Iedere ‘hoep’ bestond uit 22 oude Groten. De abdis kreeg vooraf twaalf oude Groten voor haar ‘koeken’, terwijl de ‘praeuenden’ [degenen die tot het stift of kapittel behoorden; daaraan waren inkomsten verbonden, de zogenoemde prebenden, opbrengsten uit kerkelijke goederen] drie jaar gediend moesten hebben om een deel te verkrijgen. Degene die de ‘school praeuende’ had, moest samen met de prebenden die niet drie jaar gediend hadden, 22 oude Groten delen, ofwel een ‘hoep’. De rekensom: $36 \times 19 = 684$. Daarvan heeft de abdis vooraf 12 oude groten, maakt 672. De bode die het geld bracht, kreeg vier halve oude Groten, maakt 2. Daarvan moest hij er een teruggeven vanwege de kwitantie = 671. $671 \text{ gedeeld door } 30 = 22,3$. Overigens was de gehele pachtsom gelijk aan 92 halve gouden guldens. Kist, ‘Tynsboek’, 107-108.

¹⁴¹ Kist, ‘Tynsboek’, 30. Zie over de herbouw van de stad Naarden in 1351 Van Engen, Kos en Rutte, ‘Eenen neuen stede’ en hoofdstuk vijf.

¹⁴² Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 162-163.

¹⁴³ Tot 1463 waren de Naarders tolvrij langs Katen gepasseerd, maar in dat jaar was het gedaan. Niet alleen Naarden werd getroffen, ook diverse andere Hollandse steden waarvan de inwoners de IJssel gebruikten om af te zakken naar de Rijn of het achterland. Dit had meer te maken met de onderlinge verhoudingen tussen Holland en Gelre en de Hanzesteden. Gedurende de vijftiende eeuw stond Holland op gespannen voet met de Hanze in zijn geheel en Deventer in het bijzonder, vooral door de ontwikkeling van de Amsterdamse Oostzeehandel. Waarschijnlijk twijfelde de stad Deventer niet aan de rechtmatigheid van de tolvrijheid van de Naarders, maar was het een politieke zet in de strijd met Holland.

¹⁴⁴ MRVG, 451.

recht te betalen [...]'.¹⁴⁵ Er werd trouwens al rekening gehouden met tegenslag ofwel dat Deventer zich niets van de uitspraak zou aantrekken. In het vonnis is een bepaling opgenomen dat indien de stad Deventer niet zou overgaan tot het verlenen van tolvrijheid en van restitutie van de ingenomen goederen, de zaak voor zou komen bij de Grote Raad van Mechelen. Drie jaar later bevestigde de Grote Raad het vonnis van het Hof van Holland.¹⁴⁶

De pachtovereenkomsten uit 1241 en 1280 vertonen grote overeenkomsten: in beide gevallen werd een clausule opgenomen dat het verpachte bij wanbetaling geheel en met alle rechten terug zou vallen aan het stift Elten. Ook werden bepaalde rechten uitgezonderd of bevestigd. En sommige van die bepalingen leverden later enorme problemen op, want er bestonden onduidelijkheden over wat de verpachtingen precies inhielden of anders gezegd, waar die overeenkomsten volgens de pachters een einde aan maakten: de graaf van Holland dacht het gezag of de soevereiniteit over het gehele voormalige Eltense Nardinclant in handen te hebben en de stad Deventer wenste geen rekening te houden met 'Sint-Vitus' mannen die tolvrij langs Katen wilden passeren. Klaarblijkelijk grepen de inwoners van Gooiland terug naar het verleden, maar juist de pachtovereenkomsten uit 1241 en 1280 hadden, in de ogen van de pachters, een einde aan hun rechten en daaruit voortvloeiende claims gemaakt. Waarschijnlijk hadden deze transacties aanvankelijk een geringe impact op de praktijk, want het conflict te Katen speelde dik tweehonderd jaar nadien. Er veranderde weliswaar op het hoogste niveau van alles, maar daaronder bleef men handelen zoals men dat gewend was. Ook het conflict tussen de graaf van Holland en de Gooise boeren over de gebruiksrechten op de gemene gronden speelde zich veel later af dan 1280, namelijk in de jaren 1470-1474. In hoofdstuk vier ga ik daar dieper op in. In de volgende paragraaf staan enkele belangrijke berichten uit de veertiende eeuw centraal, waarin gerept wordt over de bemoeienis van de Hollandse graaf met zijn nieuwe Gooise onderdanen.

De goede luden van Gooiland

Volgens Enklaar stamde de vroegste vermelding van een Goois collectief van boeren in ruwe vorm uit 1307. In de uit dat jaar opgemaakte rekening van baljuw Bernard van Dorenweerd valt te lezen: 'Item Lambert Spiker tot sire zoene te helpen van den wive, die hi scoet mit Willem van Cleve in der meente in des biscops dienst'.¹⁴⁷ Enklaar achtte het mogelijk dat met 'der meente' de Gooise werd bedoeld. In hetzelfde jaar was de baljuw namelijk onledig met het proces 'teghen die lude, die twijf sloegen' en 'van der zoene van den dode wive in Goyland'.¹⁴⁸ Zo te zien was er een vrouw doodgeslagen door een aantal mannen op of nabij de Gooise meent. Het is mijns inziens te mager om te concluderen dat het om een of de Gooise meent ging. Er werden vast meer vrouwen doodgeslagen (het kunnen dus afzonderlijke zaken geweest zijn).

Ook een bericht uit 1304, waarin Willem III (1287-1337) aan de 'goede lude' van Nardinclant gelijke tolvrijheid als aan die van Kennemerland schonk, uit dank voor hun werkzaamheden aan de dijken, doelt niet op Gooise markegenoten.¹⁴⁹ Veeleer zal het gegaan zijn om Gooise ingezetenen die los van hun eventuele status als markegenoot dat privilege verkregen. Een mogelijk duidelijker bericht over een marke of Goois agrarisch collectief volgt ruim twintig jaar later. Inmiddels had de graaf van Holland weer de volledige beschikking over het gezag in Gooiland (na een kort Stichts intermezzo, waarin de bisschop van Utrecht, Gwijde van Avesnes (1253-1317), als een soort zaakwaarnemer voor zijn broer en graaf van Holland, Jan II (1248-1304), in Gooiland optrad¹⁵⁰). Willem III stak dat niet onder stoelen of banken. In 1326 werd zijn toorn geweekt door enkele Gooiers en greep hij in.

¹⁴⁵ Idem.

¹⁴⁶ Ibidem, 452-455.

¹⁴⁷ NL – HaNa 3.01.01 nr. 1131; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 39.

¹⁴⁸ Idem.

¹⁴⁹ MRVG, 257: '[...] dat wij onsen goede luden van Ardingherlant sulke gracie ghedaen hebben om menghen trouwen dienst, die si onse dicke ghedaen hebben ende noch doen sullen, dat wi wille dat si al ons lant doorvaren met sulken rechten van tollén, als onze goede lude van Kennemerlant pleghen te varen [...]'].

¹⁵⁰ Van den Hoven van Genderen, 'Een bisschop uit het zuiden', 79. Gwijde was van 1301 tot 1317 bisschop van Utrecht.

‘Wi Willem, Grave enz. allen onzen goeden luden van Ghoyland ghemeenliken[...] ons comet te voren, dat ghi twee readslude van den ghemeenen lande ghenomen hebt, ende met hem over een gedraghen onder ju zelve, zoo wille tijd zi den horne blasen, dat ghi te samene comen moet alle ghader, ende die daer niet en quame, verboirde ene boeten, ende zo wat zi over draghen, die ghene, die daer comen, dat moet ghestade bliven. Ende want wi zulke zameninghe nergent in onzen lande doghen en willen, ende overal verboden hebben, zo ombieden wi u, ende willen, dat ghi vorwaerdmeer ghiene zameninghe en maket, noch horne en blaast ten zi bi onzen Baeliu, jof bi onsen Scoute, ende des en laet niet alze lief, als ghi ins hebt’.¹⁵¹

Wat was er nu precies aan de hand? Zogenoemde goeden luden van Gooiland hadden op eigen houtje een vergadering belegd, en hadden in feite vertegenwoordigers van de graaf zonder zijn toestemming daarbij uitgenodigd. Het recht op vergadering werd de goeden luden van Gooiland niet ontzegd, maar het was meer de wijze waarop zij bijeenkwamen die Willem III in het verkeerde keelgat schoot. Het initiatief tot een bijeenkomst zou vanuit de grafelijkheid moeten komen, aangezegd door zijn baljuw of diens plaatsvervanger de schout. Zonder hun toestemming was het klaoengeschal van de trompetters en dus de bijeenkomst niet te accepteren. Daarom verbood Willem III de goeden luden van Gooiland zonder zijn toestemming een vergadering te beleggen. Het ging zodoende niet om een verbod van de bijeenkomsten; wat Willem III deed, was niets anders dan zijn landsheerlijke gezag laten gelden. De graaf van Holland was in Gooiland immers de volle gerechtsheer, en zijn ambtenaren oefenden zijn gezag uit.¹⁵² Tegelijkertijd zijn daar dus de contouren te zien van een vergadering van ‘goeden luden’ die zelf twee raadsleden van het gemene land hadden verwittigd om daarna gezamenlijk ergens over te praten en beslissingen te nemen, zoals het uitdelen van boetes en verbeurdverklaringen. Maar gaat dit bericht over een marke?

Enklaar zag in dit bericht van Willem III een duidelijke omschrijving van een grondheerlijke marke, waarvan de eigendom van de grond aan de graaf [hertog] toekwam en het gebruiksrecht aan de Gooise boeren.¹⁵³ Hij beschouwde deze akte vervolgens als een instrument waarmee de graaf zijn grondheerlijke belangen beschermde, maar dat deed hij mijns inziens dan wel als landsheer. Geheel in overeenstemming met wat zich gedurende de hele veertiende eeuw afspeelde, zouden de Gooiers zich hebben onttrokken aan hun verplichtingen tegenover de grondheer. Enklaar hield de ‘acte van 1326 voor het instrument [...], waarmede een dergelijke beweging in Gooiland de kop werd ingedrukt’.¹⁵⁴ Daarvan was echter geen sprake, integendeel, zoals blijkt uit gebeurtenissen tussen 1330 en 1340.¹⁵⁵ Voordat ik die behandel, moet gezegd worden dat het niet zeker is of het bericht uit 1326 sloeg op een vergadering van Gooise markegenoten. Wat wel zeker is, is dat het om Gooiers ging die gezamenlijk in vergadering bijeenkwamen en door de graaf van Holland op het matje werden geroepen. Het is verleidelijk om hier een markeorganisatie in te ontwaren, maar het kan net zo goed een bijeenkomst zijn geweest van bewoners van Naarden die zich als poorters in de dop gedroegen (Naarden verkreeg pas later stadsrecht, zie hoofdstuk vijf). Het stadspatriciaat werd later namelijk ook aangeduid als goede luden. Ook kon de actie van de graaf van Holland te maken hebben gehad met de vele boerenopstanden en opstootjes in die tijd. Er is wel een rechtstreeks verband met 1280 te ontwaren, want de graaf van Holland was sedertdien landsheer van Gooiland.

¹⁵¹ Van Micris, *Groot Charterboek*, II 410; MRVG, 247. ‘Wij Willem, Graaf etc, aan alle goede luden van Gooiland gezamenlijk [...] ons komt het voor dat gij twee raadsleden van het gemene land hebt gekozen en met hen afgesproken hebt dat wanneer zij de hoorn blasen jullie meteen in vergadering bijeenkomen. Degenen die niet verschijnen, worden door u beboet. Alles wat u met degenen die daar zijn overeenkomt, moet gestand worden gedaan. Aangezien wij zulke bijeenkomsten in ons land nergens gedogen en overal verboden hebben, bevelen wij u naar onze wens dat u voortaan geen vergaderingen afroept, noch op de hoorn laat blasen tenzij dat gebeurt door onze baljuw of schout, en u moet dat niet doen, omdat u ons lief heeft’.

¹⁵² Vergelijk de spanning tussen de landsheer of gerechtsheer en de buurschap met het recht. Autonomie met betrekking tot de uitoefening van taken stond niet in verband met onafhankelijkheid; de burenen spraken soms recht, maar rechtspraak kon niet door hen worden geïnitieerd. Dat was voorbehouden aan de houder van de ban (*bannus*), het van oorsprong koninklijke recht om te bevelen en te straffen, waarop territoriale rechtsmacht was gebaseerd. De graaf van Holland liet zijn gezag uitoefenen door ambtenaren, namelijk de schout en de baljuw. Hoppenbrouwers, ‘Op zoek naar de “kerels”’, 230-231.

¹⁵³ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 40, 44.

¹⁵⁴ Ibidem, 43 (er staat abusievelijk 34 vermeld).

¹⁵⁵ Vgl. Maris, *Eemnes*, 39-48. De conclusie van Enklaar heeft betrekking op de gebeurtenissen in en voor 1326.

*Problemen over het veen tussen Gooiland en Eemnes: 1330-1340*¹⁵⁶

In 1331 kwamen burgemeesters, schepenen en de gemene raad van het land van Eembrugge en Eemnes bijeen om bisschop Jan van Diest (1322-1340) te beloven geen woningen te maken of te gaan wonen in het veen buiten de palen en grachten (grensmerktekens), die tegen hun zin op instigatie van de raad van het graafschap Holland en door de Gooiers geplaatst en gegraven waren. Zij deden dat op voorwaarde dat zij weer de beschikking kregen over het veen dat hen was afgenomen. Verhuisden zij wel naar het veen, dan werden hun bezittingen aan de Stichtse kant verbeurd verklaard.¹⁵⁷

De problemen over de venen tussen Gooiland en Eemnes waren hiermee niet opgelost. Op en rond 20 oktober 1339 zijn maar liefst acht oorkonden uitgevaardigd die daarover handelen.¹⁵⁸ Eerst verklaarden op 20 oktober 1339 de schepenen en gemene burenen van Eemnes zich te zullen houden aan de op handen zijnde uitspraak van heer Jan van Polanen, heer Gerrit van Heemskerk, Jan van Sassenheim en Gerard Alewijnszoon. Die uitspraak betrof het geschil met Gooiland over de pacht van een veen, over de ree of grens met Gooiland gelegen.¹⁵⁹ De goede luden van Gooiland hielden het veen in pacht van de graaf van Holland en de Eemnessers trachtten datzelfde veen in pacht te verkrijgen: '[...] die die goede lude van Goyland jehghens onsen here den grave van Holland ghepacht hebben ende dair wi langhe tijt omme vervolghet hebben omme den veen in pacht te hebben'.¹⁶⁰ Op dezelfde dag beloofden de Gooiers zich tevens aan de uitspraak te houden en ook in die oorkonde wordt het geschil duidelijk gemaakt: '[...] alsoe van den veen, die wij jehghens onsen here den grave ghepacht hadden ende dien die van Emenisse langhe tijt versocht ende begheerd hebben te hebben'.¹⁶¹ Een dag later, op 21 oktober, volgde het oordeel. De Eemnessers werd toegestaan het betwiste veen te pachten tegen een koningstournois per morgen. Verder moesten zij tienden opbrengen, en mochten zij na een jaar ook gaan wonen in het veen.¹⁶² Willem IV (1337-1345) liet daarop een oorkonde opstellen waarin hij de uitspraak bevestigde. Daarin worden de Gooiers 'goede lude ghemeenlike van Goylant' genoemd. De Eemnessers mochten het veen gebruiken, dat wil zeggen ontginnen, maar mochten absoluut niet verder Gooiland insteken. Hadden zij die wens wel, dan moesten zij dat met de Gooiers overeenkomen en hen zelfs betalen dan wel schadeloos stellen: '[...] in manieren, dat die van Emenisse dairover niet hebben en zullen noch gebruiken tote Goylant waerd [land], ten ware dat zijt kosten [betalen] bi der goeder lude moede [instemming] van Goylant'.¹⁶³

Nog steeds op dezelfde dag was daar sprake van. Willem IV stond enkele Eemnessers toe Gooise gemene grond te ontginnen '[...] bi goetdenken onze goede lude ghemeenlike van Gooiland [...]'.¹⁶⁴ ofwel de goede luden moesten instemmen met de voorgenomen gronduitgifte. Of dat, opnieuw, een markebestuur was, is niet met zekerheid te zeggen, doch ook niet geheel te ontkennen. De gebruikte termen 'ghemeenlike' en 'van den ghemeenen lande' kunnen best slaan op een marke, maar ook louter op het land in politieke of juridische zin, de *communitas*.¹⁶⁵ In navolging van Maris heeft Van der Linden de mening dat het om een twist tussen Eemnessers en Gooiers ging, over een stuk gepachte grond. De Gooiers hadden die gronden in (termijn)pacht gekregen en ze

¹⁵⁶ Hier wordt geen gewag gemaakt van de aard van de ontginningen; het gaat er om hoe de Gooiers zich verweerden, en niet om het type ontginning of ontginning te bepalen. Zie daarvoor Dekker & Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche leege landen*.

¹⁵⁷ MRVG, 11: 'Ende al dese voerscrevene vorwaerden zelen duren totter tijt toe, dat onse here voerseit [bisschop Jan] ons vrilic ghehelpen mach weder an dat vene, dat ons afghegaen es, in allen maniren, alst te voeren stoent, eer ment ons afghenc, ende also langhe also onse here de bisscop, die nu es, levet ende bisscop es'.

¹⁵⁸ Overigens speelde de problematiek al aan het begin van de veertiende eeuw. In 1307 wist de baljuw van Amstelland 'den vrede te verclaren tusschen Goyland ende Emeland'. Dekker & Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche leege landen*, 123 n. 197. Vgl. Groeneveld, 'De oostgrens', 269-272.

¹⁵⁹ Uit de rekening van de schout van Amersfoort blijkt dat er in 1336 al een poging werd gedaan een en ander op te lossen. De schout nam 400 pond in de rekening op '[inghenomen] van der zoene van Emenesse ende van Goyland'. Dekker & Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche leege landen*, 125 n. 200.

¹⁶⁰ MRVG, 12.

¹⁶¹ Ibidem, 13.

¹⁶² Ibidem, 14, 15-17; VVSLVG 2379, afschrift (14 juni 1706).

¹⁶³ Ibidem, 18.

¹⁶⁴ Van Mieris, *Groot Charterboek*, II, 623.

¹⁶⁵ Zie Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland* I, 44. Zij menen ook dat de term ghemeenlike slaat op de marke. Dat is een mogelijkheid, maar het kan dus ook slaan op de gemeenschap of het land. De instemming van de Gooiers gaf voor hun de doorslag anders te beweren.

hadden dus juist niets te maken met de meent.¹⁶⁶ Het kan natuurlijk dat de Gooiers die grond of liever de opbrengsten daarvan – de veenlaag – in pacht hadden en die collectief gebruikten. Zeker is dat opnieuw sprake was van geldingsdrang van de Hollandse graaf, op basis van zijn wildernisregaal, en opnieuw valt op dat er met de rechten op de grond van de Gooiers rekening moest worden gehouden. Er was dus verlies van gemeen gebruike grond die de Gooiers pachtten van de Hollandse graaf.¹⁶⁷

Waar het graaf Willem IV en de bisschop van Utrecht werkelijk om te doen was, blijkt uit de twee laatste oorkonden uit 1339. Nadat de venen ontgonnen waren, moesten de Eemnessers er gaan wonen, met toestemming van de bisschop van Utrecht. Zij werden niet alleen tot een parochie verklaard, maar ook tot onderdanen van het graafschap Holland.¹⁶⁸ Uit het laatste bericht wordt duidelijk dat de Eemnessers inderdaad voormalig Gooise grond ontgonnen en dus onder het graafschap Holland kwamen te vallen. Daarom was de toestemming van de bisschop nodig, die deze lieden diende te laten gaan.

Willem IV verklaarde dat de gemene buren van Eemnes als pachters van het Gooise veen zijn onderdanen zouden worden en maande zijn baljuw deze mensen ook als zodanig te beschouwen¹⁶⁹, waarmee de precieze problematiek aangegeven wordt. Het ging dus om een deel van Gooiland waarop de Eemnessers, Stichtse lieden, hun oog hadden laten vallen. Vervolgens onderhandelden de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland hoe zij dit konden oplossen. Aan de wens van de ontginners werd tegemoet gekomen, maar dat betekende wel dat de nieuwe parochie en parochianen Hollands werden, later bekend als Oost-Holland.¹⁷⁰ De instemming van de Gooiers was hierbij noodzakelijk, omdat het om door hun collectief gebruikt veen ging, waarop zij beperkte want in pacht gehouden gebruiksrechten hadden rusten. In hoeverre Willem IV werkelijk rekening diende te houden met de Gooiers, is niet te achterhalen. Het feit *dat* er met hun werd overlegd betekent dat zij rechten konden laten gelden, waaraan de Hollandse graaf niet zo maar voorbij kon gaan, maar dat blijkbaar wel deed. Enklaar zag in deze handelingen het onderscheid tussen eigendomsrecht en gebruiksrecht naar voren komen.¹⁷¹

In 1343 en 1381 vonden nog enkele grensafbakeningingen plaats, dit keer tussen Loosdrecht en Gooiland, en geregeld door de ambachtsheren Amelis van Mijnden en Willem van Brederode. Daarbij werd steeds rekening gehouden met de (gebruiks)rechten op de betreffende gronden van de Gooiers. Zij werden toen opnieuw ‘goeden luden uut Goeylant’ en ook ‘mijns lieffs heren genadichs heren luden van Holland, in Goylant geseten’ genoemd.¹⁷² Veel duidelijker berichten over een marke of agrarisch collectief komen uit 1387 en 1388. In 1387 troffen schepenen van Laren een overeenkomst over vier slagen veen die zij collectief in bezit hadden met de stad Naarden, waarbij Laren de twee in het midden gelegen slagen behield en de kerk van Naarden de twee aan de buitenzijde daarvan gelegen slagen ontving.¹⁷³ In 1388 werden deze twee slagen door de burgemeesters, schepenen en stadsraad van Naarden werkelijk overgedragen aan de kerk van Naarden. In de bron worden de slagen toegelicht en twee daarvan bleven aan ‘den menen lande in Goylant’ of ‘den meenen lande’.¹⁷⁴ Hier lijkt

¹⁶⁶ Van der Linden, ‘De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent’, 174; Maris, *Eemnes*, 39-40.

¹⁶⁷ Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 47. Rinkel zag in deze gebeurtenissen aangetoond dat de Gooiers gezamenlijk rechten hadden, waaruit tevens op te maken valt dat de grondheer geen eenzijdig recht had om de bodem af te staan.

¹⁶⁸ MRVG, 18.

¹⁶⁹ *Ibidem*, 19: ‘[...] dat ghi [baljuw Gerrit van Heemskerk] die ghemene bure van Emenesse, die onsen vene te pachte ghenomen hebben in Goylant ende onse lantsate [onderdanen] worden zullen, van onsen wegghen bescermt, dat men hen gheen onrecht en doe [...]’.

¹⁷⁰ Volgens Dekker & Mijnsen-Dutilh zou het gaan om een *cope* ontginning, afgesloten tussen de graaf van Holland en inwoners van het Gooi. Zulks lijkt mij bezijden de waarheid en Dekker & Mijnsen-Dutilh gaan hiermee geheel voorbij aan de gebruiksrechten van de Gooise boeren op de gemene gronden. Er is geen enkel bewijs dat de graaf van Holland een cope-contract met de Gooiers sloot. De bemoeienis van de graaf moet in het licht van bovenstaande worden gezien: via ingrijpen trachtte hij zijn gezag te vestigen. Dat het wel om een vorm van pacht ging is een andere zaak. Overigens is het nog onwaarschijnlijker dat de Gooiers die gronden wilden ontginnen of onttrekken aan hun collectief. Daar waren zij immers niet zo happig op: de gemene gronden moesten zoveel mogelijk intact blijven. Dekker & Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche leege landen*, 123-126.

¹⁷¹ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 44.

¹⁷² MRVG, 19, 25.

¹⁷³ *Ibidem*, 299: ‘[...] scepene in Larekarspell ende in den Broecsom, overeensgedragen zijn mitter stede van Nairden, dat die kercke van Nairden hebben zell die twe uterste slage in den veen van den vier slagen, die de van Nairden myt ons meen hadden, ende wij dairtegens behouden sellen die twe middelste slage van dien veen voirs’.

¹⁷⁴ MRVG, 300: ‘[...] die twee slage veens, die ons gevallen zijn mit die van Bussum te dele, also alsoe wij se mitten meenen lande van Goylant van den vier slagen gedeelt hebben, des ons die eerste slach gevallen is myt die van Bussum naest heeren veen ende dat andere slach dairnaest gevallen is den menen landen in Goylant ende dat derde slach ons myt die van Bussum ende dat vierde slach den meenen lande,

mij wel sprake van een organisatie van gerechtigden die tezamen gebruiksrechten uitoefenden op veen en ook gezamenlijk besloten tot verdeling daarvan. De graaf van Holland beschouwde het veen waarop de Eemnessers gingen wonen als Oost-Hollanders echter niet als gemene grond als zodanig, want hij had het aanvankelijk aan ze verpacht en hield derhalve rekening met hun rechten als *pachters*, en niet als gerechtigde gebruikers van aan hen toekomende gemene grond.

De Gooiers hadden zagezegd niet op alle door hun gezamenlijk gebruikte gronden krachtige rechten, vooral niet aan de grenzen van het Gooiland. Bovendien maakte de graaf van Holland, onder andere op basis van zijn recht op de wildernis, de dienst uit en dientengevolge ging hij over tot besluiten die de Gooiers in hun bestaan bedreigden. Duidelijk is dat er flink gebakkeleid werd over Gooise grond en het gebruik of de bestemming daarvan en feitelijk ook over waar de gemene gronden begonnen en ophielden. En dan niet alleen tussen Gooiers en bijvoorbeeld Eemnessers, maar ook onderling. Aan dat geruzie werd door Albrecht van Beieren in 1403 een einde gemaakt.

De eerste schaarbrief: 1403-1404

Een doorslaggevender ontwikkeling die leidde tot het uit de hand lopen van het conflict tussen de stad Naarden en het Gooise platteland over de gemene gronden, was de uitbreiding van de stadsvrijheid van Naarden in 1396. Al eerder was toestemming verleend om de stad te herbouwen op een nieuwe plek waardoor andere voorheen voor landbouw en aanverwante bestemde gronden binnen de stadsvrijheid werden gebracht (Naarden werd in 1350 gebrandschat door de Hoeken). In 1396 ging het om een nog aanzienlijker gebied dat aan de landbouwers onttrokken werd. Het motief voor deze uitbreiding zal een vergroting van inkomsten van de stad Naarden zijn geweest. Tevens was het een middel om dat gebied uit de rechtsban van het nabij gelegen Muiderberg te halen en binnen die ruimte een op een stedelijke samenleving toegespitst recht uit te oefenen.¹⁷⁵ Het is aannemelijk dat deze maatregel de stad en het platteland verder uiteendreef inzake de bestemming van de grond. Indachtig het feit dat het zeven jaar voor het ingrijpen van Albrecht geschiedde, durf ik wel te stellen dat dit de zaak op scherp zette, sterker, de pan liet overkoken.

Zodoende kwamen de landsheer, de stad Naarden en de Gooise boeren in de jaren 1403 en 1404 tot schriftelijke overeenstemmingen over het volgende: wat er nog over was van de gemene gronden zou voor altijd ongedeeld dienen te blijven. De al totstandgekomen en overeengekomen delingen werden min of meer gesanctioneerd, waarmee bedoeld werd op de hierboven genoemde ontginningen van de gemene gronden, alsmede enkele niet overgeleverde tussen de stad Naarden en het platteland; '[...] dat die gemeente voirscreven ongedeelt sal bliven tot ewighen daghe, behoudelike alsulke slage, als die stede van Naarden voirseit mitten gemeenen lande voortijts eendrachtelike gesceiden hebben [...]'.¹⁷⁶ In het geval de stad en de dorpen tot overeenstemming zouden komen over een ontginning, dan kon die plaatsvinden. Enklaar deelde mee dat de stads- en de dorpsbesturen voorheen afzonderlijk trachtten gezag of invloed in de marke te verkrijgen, maar dat daaraan via deze bepalingen een einde werd gemaakt.¹⁷⁷ Veel belangrijker: er werd een einde gemaakt aan verdelingen van gemene grond en daarnaast werd grond hiermee ook werkelijk als gemeen beschouwd ofwel de Gooise boeren hadden het voor elkaar gekregen dat hun collectieve gebruiksrechten werden erkend. De graaf wilde daarvoor wel iets terug.

Graaf Albrecht trad op als een arbiter en slechtte het conflict dat was ontstaan over de opdeling en ontginning van de gemene gronden. Zeer duidelijk wordt in 1403 gesteld dat de gemene gronden door de Gooiers werden gebruikt *met* toestemming van de Hollandse grafelijkheid.¹⁷⁸ Hierdoor werd het gezag van de graaf erkend. Belangrijk is de

opgaende bij onsen veen zuytwairt, in alle manieren zoe wes onser stede van dien vier slagen toebehoert, dat geven wij onsen kercken, alse voirs. is alzo groot ende alzo cleen als wijt dair leggende hebben ende ons hoeren mach'.

¹⁷⁵ Van Engen, Kos en Rutte, 'Eenen nieuwen stede', 101-103.

¹⁷⁶ MRVG, 301.

¹⁷⁷ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland* I, 47.

¹⁷⁸ Veel auteurs zijn in de weer gegaan met de wijze waarop de zaken in 1403 en 1404 werden gepresenteerd, met name de zinnen: 'In den eersten so sijnt voirwairde, dat die myente, die **wij** tegader leggende hebben [...]' (schaarbrief) en '[...] Naerden ende onse gheminde lantgoeyers langhe tijt onderling ghescheelt hebben om der meente, die **sij** te gader leggende hebben [...]' (confirmatie). Uit het gebruik van wij

vermelding dat de baljuw kon ingrijpen in het reilen en zeilen van de Gooise boeren, door een stemming te houden over punten waarover het ‘bestuur’ van de marke niet tot overeenstemming was gekomen. Dat wijst op een sterke inmenging vanuit de landsheerlijkheid. Een ander belangrijk gegeven wordt ook vermeld, namelijk dat de hofsteden in Gooiland onder het landrecht zullen blijven functioneren en bijvoorbeeld niet onder het stadsrecht van Naarden kwamen te vallen.¹⁷⁹ Hierop concipieerden de Gooise boeren en de poorters van Naarden de eerste schaarbrief¹⁸⁰, waarin een aantal elementen uit 1403 werd herhaald – de ondeelbaarheid van de gemene gronden, met uitzondering van de al tot stand gekomen ontginningen –, gevolgd door de mededeling dat indien overeenstemming over een verdeling werd bereikt, deze kon plaatsvinden¹⁸¹ en de bepalingen over het gebruik van de gemene gronden.

De eerste schaarbrief kan dus niet los worden gezien van de oorkonde uit 1403.¹⁸² Sterker, zonder die oorkonde was de eerste schaarbrief er vermoedelijk niet gekomen. Hoewel er gerept wordt over behoud en beheer, is het ten eerste vooral een uitwerking van de bepalingen van de graaf. De dorpen van Gooiland en de stad Naarden legden hun geschil bij en maakten en passant een aantal afspraken over het gebruik van de gemene gronden.¹⁸³ Vervolgens liet Albrecht op dezelfde dag nog een bevestiging van die overeenkomst uitvaardigen.¹⁸⁴ Kortom, zowel vóór- als achteraf speelde de Hollandse graaf een bepalende en beslissende rol. Het is duidelijk waar hij naar toe wilde, maar het zal ook duidelijk zijn dat de Gooiers zich meer bezighielden met hun boerenbedrijven en een zekere mate van zeggenschap over de gemene gronden wilden behouden. Uiteindelijk gingen de Gooiers zich als rechthebbenden op of liever als feitelijke eigenaren van de overgebleven meenten beschouwen, zoals Van Bavel meedeelde over sommige markegenoten in het Gelderse rivierengebied.¹⁸⁵

De rol van de landsheer lijkt wat af te doen aan de kracht van de gebruiksrechten van de Gooise boeren. Immers, de graaf had duidelijk de zeggenschap over de gemene gronden, stond toe dat het gebruikt werd, maar hield een vinger in de pap. Wellicht is het beter om te spreken van een spanningsveld tussen de graaf en zijn onderdanen, want wat ook duidelijk is, is dat de graaf niet voorbij kon gaan aan de gewoonten en gebruiksrechten van de Gooise boeren en de Naarder stedelingen. Het heeft overigens geen zin om van ‘onderop’ of ‘bovenaf’ te spreken, zoals in de discussie over stadsrechten.¹⁸⁶ Dat doet niet werkelijk ter zake en verschaft ook geen inzicht in de materie. Het was namelijk geen kwestie van alleen van onderop of alleen van bovenaf. Beide ‘partijen’ hadden hun belangen, eisen en rechten. Net als stadsvorming was ook markevorming een complex en geïmpliceerd proces dat zich onder invloed van een groot aantal factoren voltrok en waaraan verschillende motieven van diverse belanghebbenden ten grondslag lagen.¹⁸⁷

Zowel de marke die gericht was op weide- en heidegronden en venen als de bosmarke kwamen niet eerder in de bronnen voor dan na 1326. Dat zegt, zoals duidelijk gemaakt, niets over de oorsprong maar wel iets over de bestendiging van de gebruiksrechten. Dat laatste nam nogal wat tijd in beslag, want met de uitvaardiging van de eerste schaarbrief was het nog niet gedaan. In de jaren zeventig van de vijftiende eeuw moesten de Gooise boeren, ten overstaan van de Bourgondiërs, alles uit de kast halen om zowel het gebruik van als hun gebruiksrechten op de gemene gronden overeind te houden. En daarna werd het er niet beter op. Voortdurend moesten de Gooise markegenoten ter rechtsgang of in de verdediging om hun zaak te bepleiten. Dat neemt niet weg dat de administratieve handelingen uit de jaren 1403 en 1404 een Gooise marke bestaansrecht verschaften.

en zij zou blijken dat de Gooiers over de eigendom van de gemene gronden beschikten. Hieruit blijken echter alleen de bemoeienis van de landsheer, de erkenning van zijn gezag en het gebruiksrecht van de Gooise markegenoten op de gemene gronden. Zie hoofdstuk vier.

¹⁷⁹ MRVG, 301.

¹⁸⁰ Ibidem, 302-304.

¹⁸¹ Ibidem, 302. Albrecht sanctioneerde de al voltooide ontginningen, terwijl in de schaarbrief een voorbehoud werd gemaakt voor eventuele nieuwe: ‘[...] ten ware off wij aen beyden sijden eendrachtelic die ghesceiden wouden hebben [...]’. Vgl. Moorman van Kappen, ‘Ongedeeld ten eeuwigen dage’, 9.

¹⁸² Ibidem, 301-302.

¹⁸³ Ibidem, 302-304.

¹⁸⁴ Ibidem, 304-305.

¹⁸⁵ Van Bavel, *Transitie en continuïteit*, 362.

¹⁸⁶ Zie Kruisheer, *Het ontstaan van de stadsrechtsoorkonden van Haarlem, Delft en Alkmaar* en de nuance van Veen, ‘Stadsrecht of stadskeur’, 121-125. Zie ook Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning*, 119 e.v.

¹⁸⁷ Rutte m.m.v. Zweerink, ‘Stadswording in Holland (12de-14de eeuw)’, 149-151, 149 n. 4.

De eerste schaarbrief werd bezegeld door de proost van Bergen in Henegouwen, schatbewaarder van Holland en ridder Gijs van Diepenburg. Aldus werd de overeenkomst geldig gemaakt, zij het dat de al genoemde bevestigingsoorkonde van Albrecht het ook *rechtsgeldig* maakte. De stad Naarden en de Gooise markegenoten (nu ‘gheminde lantgoeyers’ = beminde Gooiers genoemd) waren nu eindelijk tot overeenstemming gekomen en hadden afgesproken de meent ieder jaar te ‘[...] bescaeren ende te ghebruken mit bescreven voerwaarden [...]’ en Albrecht liet verklaren dat het hem en zijn nakomelingen ‘wael te wille is’ en dat hij het de Gooiers toestond omdat ze ook [...] optie palen van onse lande ghezeten zijn [...]’ ofwel woonachtig zijn tegen de grenzen van zijn territorium. Dat droeg een zeker risico in zich, vandaar die toekenning van enige voorrechten.¹⁸⁸ Hier sprak ook de goede vorst, zoals Van der Linden in een ander verband mededeelde.¹⁸⁹ In feite kan men dus vanaf 1404 over een geformaliseerde marke spreken. Zowel de ‘overheid’ als de ‘ondersaten’ stonden na een lange veertiende eeuw vol onmin en misverstanden min of meer op één lijn en er waren nog geen werkelijke problemen over kwesties als eigendom en daarmee samenhangende belastingen.

Een en ander resulteerde in een situatie die zelfs tot in de twintigste eeuw bleef bestaan: enerzijds waren er de collectieve gebruiksrechten van de Gooise boeren, anderzijds was er de bloot-‘eigendom’ van of het gezag over de grond van de centrale overheid, waarbij gezegd moet worden dat tot 1815 het stift Elten de werkelijke blooteigenaar was.¹⁹⁰ Dit schiep niet zonder meer duidelijkheid, integendeel. Beide partijen trachtten voortdurend hun gelijk te halen. Een lange reeks van geschillen en conflicten was het gevolg, waarbij steeds weer duidelijk werd dat de erfgooiersorganisatie op geen enkele wijze paste in het vigerende recht. Het was de gewoonterechtelijke erwt onder de aanwassende stapel matrassen van de prinses.

De ‘markevormers’

De vraag rijst of er naast de besteding van gewoonterecht (de collectieve gebruiksrechten) en landsheerlijk gezag (de Hollandse graaf) nog andere factoren bestonden die de wording en het voortbestaan van de Gooise marken hebben beïnvloed. Deze vraag beantwoord ik deels aan de hand van een studie naar het Gelderse riviereengebied van Van Bavel. Hij kende daarin grote ruimte toe aan de aldaar voorkomende meentgenootschappen (zoals marken dus ook genoemd mogen worden) en traceerde een ontwikkeling die deels op het bovenstaande van toepassing is: de meentgerechtigden hadden weliswaar gebruiksrechten op de meentgronden, maar de ‘eigendom’ kwam veelal toe aan de (domein)heer of landsheer. Uitzonderingen vormden Drenthe en oost-Brabant. In Drenthe was de landsheerlijke macht niet groot en in oost-Brabant had de landsheer tegen betaling afstand gedaan van sommige rechten op de gemene gronden – vooral gebruiksrechten, zijn blooteigendom of landsheerlijk gezag gaf hij niet op. In de meeste streken leefde echter het besef dat de meentgronden uiteindelijk deel uitmaakten van het landsheerlijke grondgebied, terwijl aan de andere kant de gebruiksrechten van meentgerechtigden op de gemene gronden en de huizen of hoeven sterk waren en bovendien erfelijk en overdraagbaar. Van Bavel stelde dit zakelijke recht min of meer gelijk aan het recht op erfpacht en categoriseerde het als een vorm van ‘bezit’.¹⁹¹

Bevolkingsdruk, bodemgesteldheid en de omvang van het ongecultiveerde areaal zijn volgens Van Bavel dé factoren die van invloed zijn geweest op laatmiddeleeuwse verdelingen van meentgronden. Vooral de bevolkingsdruk en daarmee de grotere vraag naar broodgraan is bepalend geweest. De omvang van het ongecultiveerde areaal, dus wat er over bleef na grootschalige ontginningen, sorteerde effect op de fasering van verdeling en particularisatie van meentgronden. Daarnaast speelden de machtsverhoudingen tussen de belanghebbenden een grote rol. Er werden door Van Bavel vier groepen onderscheiden: de landsheren of de overheid, de domeinheren of grootgrondbezit-

¹⁸⁸ MRVG, 304.

¹⁸⁹ Van der Linden, ‘De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent’, 176; Blockmans & Prevenier, *De Bourgondiërs*, 210.

¹⁹⁰ Het leidde tot een vrij starre situatie. Commercialisering en specialisatie werden verhinderd, omdat een kleine groep boeren de touwtjes in handen had en geen voordeel zag in verandering (men noemt dit ook wel een peasant-economie; de Gooise boeren hadden hun productiemiddelen zelf in handen). Zie Van Bavel, *Transitie en continuïteit*; Van Bavel, ‘Land, lease and agriculture; Hoppenbrouwers, *Het land van Heusden*; Thoen, ‘Transitie en economische ontwikkeling in de Nederlanden’, 165.

¹⁹¹ Van Bavel, *Transitie en continuïteit*, 356.

ters, de grote boeren en de kleine (keuter) boeren. De premisse was dat de categorieën kleine en keuterboeren de meentgronden in stand wilden houden en dat de categorieën grote boeren en grootgrondbezitters voorstander waren om deze te verdelen.¹⁹² Wat de categorie van de landsheren betreft, is het billijk te stellen dat zij zowel voor als tegen konden zijn, al naar gelang hun gezag werd erkend en welke voor- of nadelen zij zouden 'genieten'. Zo hadden de landsheer, de ondernemers of *locatores* en de boerenkolonisten in het Hollands-Utrechtse veengebied een gemeenschappelijk belang bij de verdeling van grond. Allen profiteerden er van.¹⁹³

Van Bavel meende dat de wijze waarop de verdelingen van meenten in het rivierengebied plaatsvonden, van gelijke aard was als die in het Kromme Rijngebied. Daar hadden de domeinheren tot in de twaalfde en dertiende eeuw een sterke greep op de ongecultiveerde gronden, die weliswaar collectief werden geëxploiteerd, maar dat nam niet weg dat de gebruikers beseften dat (de beschikking over) deze gronden toekwamen aan de domeinheren. De verdelingen stonden derhalve in hoge mate onder auspiciën van de domeinheren. Gedurende de veertiende en vijftiende eeuw veranderde dit en de burengemeenschappen gingen zich beschouwen als rechthebbenden op de overgebleven meenten. De beslissing tot verdeling en particularisatie zou dan meer bij hen gelegen hebben. Gezien de overeenkomsten van de gebieden en vanwege de hoge mate van aanwezigheid van domaniale structuren, zullen de domeinheren en grootgrondbezitters ook in het rivierengebied een sterke greep op de verdeling van de gemene gronden hebben gehad. Toen het hofstelsel nog functioneerde, hadden de heren geen belang bij verdeling, maar daarna zouden zij het tempo hebben versneld. Als zij met een sterke en homogene burengemeenschap geconfronteerd werden die een voorkeur had voor het intact houden van de gemene gronden, dan bleef er nog iets van de meenten over.¹⁹⁴

Resumerend stelde Van Bavel dat zijn onderzoeksgebied in de dertiende en veertiende eeuw aan haast alle criteria voldeed om een snelle en grondige verdeling en particularisering van de gemene gronden te bewerkstelligen. Een geschikte bodemgesteldheid, het nagenoeg ontbreken van ongecultiveerde gronden, een grote bevolkingsdruk, een sterke positie van de grootgrondbezitters en weinig ontwikkelde burengemeenschappen en het uitzonderlijke grote aantal in pacht uitgegeven grond waren hierbij de doorslaggevendende factoren. De al vroeg ingezette verdeling van de meentgronden werd versterkt door een aantal waterstaatkundige ingrepen en voordat de burengemeenschappen zich konden ontwikkelen, waren de gemene gronden in het Gelderse rivierengebied zo goed als verdwenen.¹⁹⁵

Tot slot voegde Van Bavel nog een aspect toe: de effecten op de toegang tot de grond en het bezit van de grond. Het blijkt dat de overgang van collectief naar particulier bezit geen breuk of verschuiving in de bezitsverhoudingen opleverde. Meestal kregen de boeren een deel van de meentgrond naar rato van eerdere (gebruiks)rechten. Dit werd een waardeel genoemd; indien de grond 'geslagen' werd, verdeeld of ontgonnen, kregen de boeren inderdaad naar rato van hun gebruiksrechten een deel van de grond (zie hoofdstuk 2). Hij concludeerde dat de verdeling en particularisatie van meentgronden nauwelijks of geen veranderingen tot gevolg hebben gehad voor de toegang tot de grond of de verdeling van het grondbezit over de verschillende maatschappelijke groepen. Het was eerder een bestendiging van de oude situatie dan een dynamisch proces.¹⁹⁶

Voldeed het Gelderse rivierengebied in de dertiende en veertiende eeuw aan haast alle criteria die leidden tot een snelle verdeling en particularisatie van gemene gronden, de situatie in het Gooi was volledig tegengesteld. De gemene gronden vormden de basis voor het landbouwbedrijf en waren nog in grote getale aanwezig. Zonder die gronden konden de Gooise boeren geen succesvol boerenbedrijf voeren. Derhalve beschermden zij hun gebruiksrechten op die gronden, maar besloten zo nu en dan wel tot particularisatie. De grootgrondbezitter, de graaf van Holland als erfpachter, bevestigde de (gebruiks)rechten van de Gooise boeren op die gronden en de bevolkingsdruk was, op wat lichte aandrang van grensbewoners na, te verwaarlozen.

Interessant is de vraag of bevolkingsdruk überhaupt een rol speelde bij de markenvorming. Spek besprak in zijn omvangrijke studie naar het Drentse esdorpenlandschap

¹⁹² Ibidem, 360. Vgl. Neeson, *Commoners*, 282-293.

¹⁹³ Ibidem, 361.

¹⁹⁴ Ibidem, 362.

¹⁹⁵ Ibidem, 363.

¹⁹⁶ Ibidem, 364.

de Engelse discussie over het ontstaan van het al genoemde *common field*. Veel historici zagen de bevolkingsdruk als de ‘belangrijkste motor’. Andere betwijfelden dat, zoals Campbell en Fox. De eerste zag niets in de veronderstelde samenhang tussen bevolkingsdruk en het ontstaan van common fields. Volgens hem zou een grootscheepse collectivisering in conservatieve boerengemeenschappen louter bij hoge uitzondering voorkomen. Wanneer een stel boeren niet meedeed, was het voldoende om het feest niet door te laten gaan. Als de bevolking toenam, dan zouden de boeren eerder kiezen voor intensivering van de productie; collectieve herstructurering is veel meer een verschijnsel dat bij een demografische en agrarische-economische crisisperiode past. Fox meende al in de tiende eeuw gemeenschappelijk gebruik van akkerland, weiland en hooiland te bespeuren. Ook het gemengde grondbezit kwam toen al voor. De bevolkingsdruk was dus niet de reden waarom al die Engelse common fields ontstonden.¹⁹⁷

Mijns inziens raakt dat de kern; in Gooiland bestonden al vrij vroeg agrarische collectieven waarin boeren gebruiksrechten hadden op gemene gronden die niet voortsporen uit bevolkingsdruk maar onderdelen waren van een exploitatieregime. De organisaties bestonden dus al, waarschijnlijk in rudimentaire of minder ontwikkelde vorm. Het neemt niet weg dat bevolkingsdruk de verenigde gerechtigden noopte tot meer en betere afspraken die daarmee te maken hadden: de beheersing van het aantal gebruikers was inderdaad zowel een interne als een externe aangelegenheid. In Gooiland was het aanvankelijk en vooral een interne zaak. Dat is goed te zien aan de inhoud van vrijwel alle schaar- en bosbrieven; die zijn sterk op het collectief en dus op het Gooise gericht, bijvoorbeeld de scheiding tussen gewaarde en ongewaarde boeren (1404-1442). De ongewaarde boeren werden niet eens in het collectief opgenomen. ‘Pas’ in 1455 werd duidelijk stelling genomen tegen opdringerige Utrechtse en in 1568 werd de tweede schaarbrief als uitgangspunt genomen voor de opstelling van een vierde. Derhalve meen ik te mogen stellen dat bevolkingsdruk maar één van de redenen was voor de Gooiers om zich te verenigen in marken. De machtswisseling in 1280 en de ontwikkeling van de stad Naarden wiens poorters andere bestemmingen van de gemene gronden voorstelden, speelden eveneens een grote, en aanvankelijk grotere, rol.

Conclusie

De gebruiksrechten van de Gooise boeren op de Gooise gemene gronden kiemden in de Eltense periode van Gooiland (968-1280), als onderdeel van een domaniaal exploitatieregime. Ze maakten deel uit van het ongeschreven gewoonterecht, net als de organisaties van de boeren zelf. Hoe langer de gebruiksrechten werden uitgeoefend, hoe sterker ze werden, als een door de ouderdom gesanctioneerd recht.¹⁹⁸

Het Eltense domein Nardinclant werd onderdeel van een strijd tussen de Hollandse graaf Floris V en de heren van Amstel. De kiem voor dit conflict werd gelegd in 1224, toen Gijsbrecht I van Amstel bepaalde goederen gelegen in Nardinclant van de abdis van Elten in leen verkreeg. Sedertdien en overeenkomstig hun gedragingen in andere door hen in leen gehouden gebieden traden zij op als lands- of grondheer. Had Willem II nog kunnen leven met de opmars van de heren van Amstel in Nardinclant, zijn zoon Floris V dacht daar anders over. Hij wilde zowel het Amstelland als het Nardinclant aan zijn graafschap binden, om de machtsontwikkeling van de heren van Amstel voorgoed te fnuiken en een buffer op te werpen tegen het bisdom Utrecht. Nadat Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden een opstand tegen de bisschop van Utrecht bewerkstelligden, greep Floris zijn kans. Hij bood de bisschop zowel in militaire als financiële zin hulp. Op die manier raakte het bisdom steeds meer in de greep van het graafschap Holland. In 1280 kwam het tot een eerste hoogtepunt: Floris veroverde de kastelen Vreeland en Montfoort en liet Gijsbrecht IV van Amstel opsluiten, maar eerst weekte hij het Nardinclant los van de abdis van Elten. Zij kwamen tot een overeenkomst die het beste gekarakteriseerd kan worden als een overdracht in erfelijke pacht van alle gezagsrechten

¹⁹⁷ Spek, *Het Drentse Esdorpenlandschap*, 626-627. Zie Campbell, ‘Population change and the genesis of common fields on a Norfolk Manor’, 174-192 en Fox, ‘Approaches to the adoption of the Midland system’, 64-111.

¹⁹⁸ Rinkel legde verband tussen de marke en een zogenoemde hofmarkgemeente. Door het ontstaan van de stad Naarden en de ontwikkeling van de Gooise dorpen was het wezen van die hofmarkgemeente veranderd. Zij had namelijk haar staatsrechtelijke karakter verloren. Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 77-81.

en een domein, terwijl bepaalde zaken werden uitgezonderd. Zo behielden de kanunniken van Elten hun inkomsten, maar die werden in of kort na 1280 ook in pacht overgedragen aan de graaf van Holland en later door de rentmeesters en baljuwen van Gooiland geïnd en overgemaakt. De graaf van Holland werd echter ook erfpachter van de gebruikers van de gemene gronden die zich door hun sterke en bijkans versteende gebruiksrechten gedroegen als eigenaren. De bezittingen van Gijsbrecht IV van Amstel in Nardinclant werden tot usurpaties verklaard en gingen over naar Holland.

Floris V zag zich, naast ontelbare andere problemen in binnen- en buitenland, geconfronteerd met Gooise boeren wier voorouders al eeuwen voor 1280 de gemene gronden, die ooit behoorden tot de domeinen van het stift Elten, gebruikten. Op hun beurt werden de Gooise boeren met een nieuwe gezagsheer geconfronteerd van wie niet zeker was wat zijn bedoelingen waren. In ieder geval waren zij niet van plan hun (gebruiks)rechten op te geven: en dus organiseerden zij zich in marken, vermoedelijk eind dertiende of begin veertiende eeuw.¹⁹⁹ Dit had een tweetal voornamere redenen: enerzijds vanwege een wisseling van de wacht onder de machthebbers, anderzijds door de wens van en vooral de noodzaak voor die Gooise boeren om hun gebruiksrechten op de gemene gronden en in de bossen te bestendigen. Het eerste mogelijke bericht over een Gooise marke komt uit 1326, toen graaf Willem III vergaderingen van verenigde Gooiers verbood die niet door hem, of liever zijn vertegenwoordiger, werden geïnstigeerd. Het betreft in ieder geval een duidelijke ingreep van de Hollandse graaf als zowel lands- als grondheer van Gooiland, maar het is dus niet zeker of het om Gooise meent- laat staan markegenoten ging.

De vorming van Gooise marken en de berichten over andere eigenaren van bezit in Nardinclant doen dus de gedachte ontstaan dat het oorspronkelijk een veel groter gebied betrof met daarin verschillende domeinen of invloedssferen van verschillende eigenaren. Zo valt te verklaren dat één van die segmenten, het Gooise, als het ware uit het grotere gebied evolueerde tot een op zichzelf staande sociaal-economische en juridische eenheid. Het ontstaan van marken die een aantal dorpen en een stad verenigden op basis van collectieve gebruiksrechten op de gemene gronden en in de bossen, verworven onder het regime van Elten, maakt dat meer dan aannemelijk. De later veelvuldig voorkomende grensgeschillen, ofwel de afbakening van de markegronden en daarmee Gooiland, wijzen erop dat het niet altijd duidelijk was tot waar het Gooise en zuiver Eltense (en aan Holland verpachte) Nardinclant zich uitstreekte.²⁰⁰

Aanvankelijk zullen de verschillende nederzettingen hun eigen meenten, heiden en aanpalende bossen hebben onderhouden. Het lijkt erop dat als een meent of een marke in de veertiende eeuw overeind bleef, helemaal of grotendeels, dit doorslaggevend was voor zijn verdere bestaansrecht. De notie dat de 'eigendom' van de gemene gronden veelal toekwam aan de domein- of landsheren en dat de meentgenoten bepaalde gebruiksrechten claimden die bovendien overerfelijk en overdraagbaar waren, wordt inzake de Gooise situatie pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw bewaarheid, maar kiemde al wel veel eerder en werd aan het begin van die eeuw voor het eerst op schrift vastgelegd.

De Gooise boeren konden sommige ongewenste verdelingen en dus verliezen van gemene grond echter niet altijd verhinderen. De Hollandse graven lieten zich immers niet onbetuigd. Zij trachtten de hele veertiende eeuw juridisch greep op het Gooise platteland en de boeren te krijgen. Duidelijk wordt dat de graven steeds rekening moesten houden met een bepaalde groep Gooiers die zich de 'goede luden van Gooiland' noemden of lieten noemen, getuige de berichten uit de periode 1326-1339. Het grote probleem was dat de graaf zijn rol als quasi-soeverein vorst begon op te eisen, terwijl de Gooiers gewoonterechtelijke en onvervreembare gebruiksrechten op bijvoorbeeld de gemene gronden bleven uitoefenen, zonder zich veel aan te trekken van hun nieuwe landsheer. Zij gedroegen zich steeds meer als *erfgooiers*; de Gooise gemene gronden behoorden hen exclusief toe op basis van geboorte of afkomst. De vrije beschikking van

¹⁹⁹ Overigens denkt Van der Linden dat de marke als zodanig al tijdens de Eltense periode heeft bestaan. Dat er in de pachtovereenkomst geen meent voorkomt, of over een meent-bestuur wordt gesproken, staat die gedachte niet in de weg (het betrof dan een van de 'gezagsde-tails'). Van der Linden, 'De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent', 173. Ik zie toch meer in de hierboven geschetste ontwikkeling; de beginselen bestonden al wel, maar de institutionele vorming (met bureaucratie in de vorm van schaarbrieven) is van latere datum.

²⁰⁰ Dat het Eltense Nardinclant oorspronkelijk veel groter kan zijn geweest dan het Gooiland blijkt uit het bestaan van tijnzen die het stift inde te Baarn en Soest. Deze behoorden later niet tot de markegronden. Deze betalingen komen veelvuldig in de grafelijke rekeningen van de baljuwen en rentmeesters voor (NI-NaHa – 3.01.01; 3.01.27.02). Zie Dekker & Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche Leege Landen*, 39-40 en hoofdstuk zes.

de landsheer over zijn territorium werd daarmee beperkt, waardoor er langzamerhand een spanningsveld ontstond tussen hem en zijn onderdanen.²⁰¹ Op het einde van de vijftiende eeuw leidde dat tot een zinderend conflict.²⁰²

Aan het begin van die eeuw was er nog een groot deel van de gemene weiden en heidenen en bossen over. Een hoge bevolkingsdruk was er in de veertiende eeuw niet, op wat lichte aandrang van grensbewoners na (Eemnes, Loosdrecht), dus grootschalige ontginningen werden niet gepland. De bodemgesteldheid sloot die trouwens ook uit. Onder de belanghebbenden bestonden echter steeds meer meningsverschillen, vooral over het gebruik of de bestemming van de gemene gronden. Naarden was de voornaamste katalysator. De stad groeide en dat leidde tot een vrij ernstig conflict met de Gooise plattelanders over die gemene gronden, waarna de toenmalige Hollandse graaf Albrecht ingreep. Hij liet vastleggen dat de overgebleven meenten, heidevelden en venen ‘ten eeuwigen dage’ ongedeeld dienden te blijven (1403) en onder beheer en toezicht stonden van de stad en het platteland. Gevolg was de vorming van een markeorganisatie, waarvan de verschillende nederzettingen met hun meenten en heidevelden deel gingen uitmaken. En al eerder was er overeenstemming bereikt over het gemene gebruik van het bos, maar dan met de heren van Nijenrode: *van meenten tot Gooise marken*. Met de uitvaardiging van zowel de eerste bosbrief als de eerste schaarbrief, maar vooral door de confirmatie van de laatste, was zwart op wit vastgelegd dat het om volwaardige en erkende instellingen ging (1404).

²⁰¹ Om die spanning te doorbreken legde de landsheer de boeren een tijns op. Door betaling werd het gezag van de heer erkend. Het bedrag stelde doorgaans niets voor en veelal werd de herkomst niet begrepen. Leupen, ‘Erfgoed van erfgooiers’, 208.

²⁰² Zie hoofdstuk vier.